

**ՀՀ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՆԱՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԼԿՈՆՈՍԻԿԱՅԻ ԱՄԲԻՈՆ**

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Կ. Ա.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Կ. Կ.

ՍԱՆԱՍԱՐՅԱՆ Ա. Ա.

**ԽԱՂՈՂԻ ԱՐՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ,
ՎԵՐԱՄՇԱԿՄԱՆ ԷԿՈՆՈՄԻԿԱՅԻ
ԵՎ ՄԱՐԶԵԹԻՆԳԻ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ
ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ
ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՓՈՒԼՈՒՄ**

**ՀՀ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՆԱՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԷԿՈՆՈՄԻԿԱՅԻ ԱՄԲԻՈՆ**

**ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Կ. Ա.
ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ Կ. Կ.
ՍԱՆԱՍԱՐՅԱՆ Ա. Ա.**

**ԽԱՂԱՂԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ,
ՎԵՐԱՄՇԱԿՄԱՆ ԷԿՈՆՈՄԻԿԱՅԻ
ԵՎ ՄԱՐԶԵԹՅՈՒՆԳԻ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ
ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ
ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՓՈՒԼՈՒՄ**

**Օգնություն խաղողի արտադրության
և սպառողին հասցնելու ենթահամալիրն
ուսումնասիրող ՀԳԱ ուսանողներին,
քոլեջների և տեխնիկումների սովորողներին**

ԵՐԵՎԱՆ 2000

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Խաղողագործության էկոնոմիկան գիտություն է խաղողագործության իրավիճակի տնտեսագիտական գնահատման, զարգացման միտումների կանխատեսման, նվազագույն ռեսուրսների ընտրության, նրա արտադրության տնտեսական հիմնավորվածության, շուկայի իրավիճակների (ներքին և արտաքին), գյուղացիական տնտեսությունների, մարզերի, համրապետության տնտեսության և միջնորդային հաշվեկշիռներում խաղալսած դերի, ճյուղի և արտադրական ենթակառուցվածքի փոխշահավետ ինտեգրացման, արտադրություն-սպառող տարածության ու ժամանակի կրճատման և նվազ ծախսային դարձնելու, արտադրանքի ավելացման, արդյունավետության բարձրացման մասին:

ՀՀ-ում խաղողի արտադրության էկոնոմիկան և մարքեթինգն անցյալում լուսաբանվել են խորհրդային տնտեսության ընդհանուր ֆոնդի վրա՝ մակերեսորեն և ածանցյալ ձևով: Բացակայել է մայրենի լեզվով գրականությունը:

Մանրապրանքային արտադրության և շուկայական տնտեսության պայմաններում արմատապես փոխվել են խաղողի արտադրությանը ներկայացվող պահանջները, պայմանները: Խաղողագործության ենթահամալիրի զարգացման ճանապարհին առաջացել են լուրջ խոչընդոտներ, որոնք նորովի մեկնաբանության կարիք ունեն: Բացակայում է տեղեկատվությունը: Գյուղացիական տնտեսությունները՝ ելնելով շուկայի իրավիճակից, վաճառահանման դժվարություններից, միայն 1980-1998 թթ. քանդել են 21 հազար հեկտար խաղողի այգի կամ խաղողի այգիների ամբողջ տարածության 57 % -ը, իջել է բերքատվությունը, խիստ վատացել են ագրովերամշակման հնարավորությունները:

Մայրենի լեզվով ուսումնամեթոդական այս աշխատության հրատարակությունը նպատակ ունի Գյուղատնտեսական ակադեմիայի ուսանողներին, քոլեջների, տեխնիկումների սովորողներին, ագարակատերերին ցույց տալ շուկայի իրավիճակը և միտումները, արտադրության հետագա ընդլայնման նպատակահարմարությունը և ճյուղը արդյունավետ դարձնելու հիմնահարցերը, ուսուցանել շուկայական նոր չափանիշները և նրանց գնահատման մեթոդաբանությունը:

Ճյուղի էկոնոմիկայի հարցերն առաջին անգամ տրվում են ագրովերամշակման համալիրի կտրվածքով, շուկայական հիմունքներով:

Տրվում է ինվեստիցիաների պահանջի և տնտեսական արդյունավետության գնահատման մեթոդիկան և այլն:

Անցման շրջանի տնտեսությունը և այն հետազոտող տնտեսագիտական գիտությունները մի կողմից կրում են անցյալի հետքը, մյուս կողմից՝ ակտիվորեն հարմարվում են շուկային: Այստեղ խնդիր է դրվում այդ անցյունը դյուրին և հնարավոր քիչ կորուստներով իրականացնելու: Բնական է, որ այդ անցյունը ներկայացնում է լինելու, և մեր պատկերացումները, ստածելակերպը և գործելակերպն էլ պետք է զարգանան համահունչ և վերընթաց գծով:

Խաղողագործության տնտեսական նշանակությունը ՀՀ-ում

Խաղողագործությունը ՀՀ գյուղատնտեսության առաջատար և համբավաբեր ճյուղերից է և մեծ դեր է խաղում ինչպես ամբողջ հանրապետության, այնպես էլ խաղողագործությամբ զբաղվող գյուղացիական տնտեսությունների էկոնոմիկայում: Այդ դերը բազմանշանակ է:

Թվենք մի քանիսը.

1. Խաղողը լիարժեք սննդամթերք է: Բնակչության 1 շնչի հաշվով տարեկան սպառման նորման ՀՀ-ում սահմանված է 60-70 կգ, որից թարմը՝ 20-22 կգ: 17 % շաքարայնությամբ 1 կգ խաղողն իր կալորիականությամբ կարող է բավարարել մարդու կալորիայի օրական պահանջի 20 % -ը կամ հավասարվել 1190 գ կարտոֆիլի, 1165 գ կաթի, 887 գ մսի, 227 գ հացի և այլն:

Խաղողի պտուղը պարունակում է օրգանիզմի կողմից հեշտ յուրացվող ածխաջրեր, օրգանական նյութեր, հանքային աղեր, վիտամիններ: Թարմ խաղողի օգտագործումը նպաստում է նյութափոխանակության բարելավմանը, սննդանյութերի հեշտ յուրացմանը, արյան պակասության, աղեստամոքսային, սրտանոթային, տուբերկուլյոզային հիվանդությունների բուժմանը, նյարդային համակարգի հանգստացմանը, թույլ և հիվանդ երեխաների ապաքինմանը և այլն: Խաղողի հյութն իր լիարժեքությամբ նույնիսկ համեմատվում է մոր կաթի հետ:

2. Խաղողը լիարժեք հումք է ագրովերամշակման ենթահամալիրի համար և կարևոր միջոց գյուղատնտեսական արտադրության և այդ համալիրի ճյուղերի ինտեգրացման համար: 20-22 % շաքարայնությամբ և 200 ց բերքատվության դեպքում 1 հեկտարից կարելի է ստանալ 1300-1500 դալ գինի կամ 500 դալ օղի: Մեծ օգուտ կարող են բերել վերամշակման մնացորդների օգտագոր-

ծումը, այսինքն՝ անթափոն արտադրության կազմակերպումը:

Բացի արդյունաբերական վերամշակումից, տնայնագործական եղանակով խաղողից մեծ քանակությամբ գինի, օղի, պահածոներ են պատրաստվում:

3. Թարմ խաղողը և նրա վերամշակման արտադրանքները (կոնյակ, տեսակավոր գինիներ, հյութեր, չամիչ, էնոտանին, մերկանյութեր, էֆիր և այլն) Հայաստանի Հանրապետության արտահանության և բյուջեի լրացման հնարավոր հոգիվածներից են:

Մինչև 90-ական թվականները տարեկան արտահանվում էր մինչև 2-3 մլն դալ գինի, շուրջ 1,1 մլն դալ կոնյակ, 1,5-1,6 մլն դալ օղեխկյորային խմիչք և այլն:

Այդ քանակությունը հանրապետությանը ներկայումս կբերեր շուրջ 100-120 մլն դոլարին համարժեք գումար: Դրանք այսօր ռազմապետությանը շատ են անհրաժեշտ ապրանքափոխության համար:

4. Խաղողագործությունը նպաստում է երկրագործության ինտենսիվության մակարդակի և վարման կուլտուրայի բարձրացմանը: Այսինքն՝ միավոր հողատարածության հաշվով պահանջվում են միաժամանակյա մեծ ներդրումներ (1999 թ. 1 հեկտարի խաղողի այգի հիմնելու և մինչև բերքատու հասակին հասցնելու ծախսերը կազմում էին շուրջ 1,2-1,5 մլն դրամ), որոնք կնպաստեն ազգային հարստության մեծացմանը, քանի որ այդ ռեսուրսները նյութականանում են երկարատև ժամանակաշրջանի համար: Այն ռեսուրսագոյացնող ճյուղ է:

5. Խաղողագործության ենթահամալիրը կարևոր դեր է խաղում հանրապետության աշխատանքային ռեսուրսների զբաղվածության գործում: Միայն խաղողագործության մեջ տարեկան ծախսվում է 2,5-3 մլն մարդ/օր: Եթե դրան էլ ավելացնենք խաղողի մթերման, պահպանման, խաղողի և նրա վերամշակման արտադրանքների վաճառահանման ոլորտներում զբաղվածներին, ապա այն ավելի մեծ կլինի: ՀՀ վիճակագրական վարչության տվյալներով՝ 1990 թ. խաղողագործությամբ զբաղված էր 336 խոշոր տնտեսություն: Բացի այդ, խաղողի փոքր տարածություններ ունեին շուրջ 135 հազար տնտեսություններ, որոնցից 46 հազարը՝ բաղաբաբնականներ:

Այն աշխատողների որակավորման բարձրացման միջոց է: Այսօր ՀՀ-ում խաղողագործությամբ այս կամ այն չափով զբաղված է շուրջ 200 հազար մարդ:

6. Բազմամյա տնկարկները, այդ թվում և խաղողի այգին, հիմնական ֆոնդերի, իսկ տնկանյութը՝ շրջանառու միջոցների ակտիվ տարրերից են, և մեծ ազդեցություն են թողնում ֆոնդերի օգտագործման արդյունավետության վրա: Նրանց ստեղծման համար կատարված ծախսերը կապիտալ ներդրումների կարևոր հոգիվածներից են:

7. Խաղողն ունի բարձր ապրանքայնություն, համախառն արտադրանքի մեջ բարձր է համախառն եկամտի և վերջնական արդյունքի տեսակարար կշիռը: Այն այսօր շուկայական մրցունակ ճյուղերից է: 200 ց բերքի դեպքում 1 հեկտարից կարելի է ստանալ 2-3 մլն դրամ հասույթ կամ 1,0-2 մլն դրամի շահույթ: Հետևապես, այն համարձակ կարելի է երաշխավորել սկսնակ ագարակատիրոջը, սակայն պետք է հաշվի առնել շուկայի տաքոդությունը:

8. Խաղողը մեծ դեր է խաղում հողօգտագործման արդյունավետության բարձրացման գործում: Զբաղեցնելով մշակվող հողերի շուրջ 2,8 % -ը՝ այն տալիս է բուսաբուծության համախառն արտադրանքի 5-6 % -ը: Հանրապետության 157 տնտեսություններում այն առաջատար ճյուղ է:

Սրանով չի սահմանափակվում խաղողագործության դերը: Նրա չոր հատումները (արքառը) փառելիք և անասնակեր են, այն մյուս մշակաբույսերի համար սակավ կամ ոչ պիտանի հողերն օգտագործելու միջոց է և այլն: Ի տարբերություն պտուղների, այստեղ ատղաբերության պարբերականություն գրեթե չկա:

Իհարկումն մեկտեղ խաղողի զբաղությունը կապված է մեծ զոհաբերությունների հետ: Այն դժվար փորձադրույուն է, շուտ փչալող մթերք է, պահանջում է բերքահավաքի կարճ հատված, մեծ ծախսումներ, փոխադրամիջոցներ, աշխատատաղ է, խնամասեր, միակ թաղվող մշակաբույսն է (չհաշված նուռը, բուգը և այլն): Ենթանկատվում է բազմաթիվ հիվանդությունների, սրտահարությունների և այլն: Բացի այդ, խաղողի մշակությունը պահանջում է միաժամանակյա մեծ ինվեստիցիաներ, երկարաձգված է կապիտալ ներդրում:

բումների լազը, երկար է ինվեստիցիաների սառեցվածության ժամկետը: Շուկայի նոր պահանջները բավարարող սորտաբար-մայումը պահանջում է մեծ միջոցներ, երկար ժամանակ և հարու-յում է մեծ ռիսկերի: Թարմ վիճակով պահպանումը էներգատար, կապիտալատար և աշխատատար է, իսկ տեսակա-վոր գինիների և կոնյակի ստացումը պահանջում է երկար ժամա-նակ, միջոցներ և համբերություն: Դժվար է հարմարվում շուկայի արագ փոփոխություններին և այլն:

Խաղողագործության գարգացումը ՀՀ-ում

ՄԱԿ-ի գյուղատնտեսության և պարենի համաձայնագրի (ՖԱՕ) ինչպես նաև խաղողի և գինու միջազգային բյուրոյի տվյալներով խաղողի այգիների համաշխարհային տարածությունները մեր-կայումս կազմում են շուրջ 10 մլն հա, իսկ համախառն բերքը՝ 36-38 մլն տոննա: Խոշոր արտադրողներ են Իսպանիան՝ 1,6 մլն հա և 5-6 մլն տ, Իտալիան՝ 1,5 մլն հա և 8-10 մլն տ, Ֆրանսիան՝ 1,3 հա և 8-10 մլն տ, Թուրքիան՝ 0,8 մլն հա և 3-4 մլն տ, Մոլդովան, Ռու-բիան, Ռուսաստանը և այլն:

Խաղողագործությունը Հայաստանի գյուղատնտեսության հնագույն նյութերից է: Խաղողի մշակությունն այստեղ երեք հազա-րամյակի պատմություն ունի: Այդ են վկայում ինչպես պատմական գրավոր տեղեկությունները, այնպես էլ հնագիտական պեղումները, ջրատնտեսական կառույցները, խաղողի հնագույն վերամշակման հարմարանքները, պահպանված սերմերը և այլն: Մ. թ. ա. 7-8-րդ դարերում կառուցված Մեմուայի (Շամիրամ-սու) ջրանցքով ոռոգ-վել են Վան քաղաքի Տոսպ հարթավայրի այգիները, Դալմայի ջրանցքով՝ նրանից ոչ հեռու ընկած այգիները, Սարդարավաթի ջրանցքով՝ Արարատյան հարթավայրի հողերը և այլն:

Խաղողագործության զարգացումը ՀՀ-ում ընթացել է ինչպես էքստենսիվ, այնպես էլ՝ ինտենսիվ ձևով: Անցած ժամանակա-հատվածում ստեղծվել են խաղողագործության խոշոր տնտեսու-թյուններ, մշակությունն էապես տեղաշարժվել է հյուսիս-արևել-յան շրջանները, յուրացվել է ֆեյոքսերադիմացկուն արմատա-կալների արտադրության տեխնոլոգիան, ստեղծվել են տասնյակ նոր սորտեր, գիտական հիմքերի վրա են դրվել նրա սելեկցիան, մշակությունը, հիվանդություններից ու վնասատուներից պահ-պանումը, տնկաբանային տնտեսությունը, ստեղծվել է վերամ-շակման և պահպանման հզոր բազա և այլն:

Պատրաստվել է խաղողագործ ագրոնոմների, գիտնականնե-րի հզոր բանակ, ստեղծվել է գիտական և փորձարարական հիմ-նարկների լայն ցանց, մշակվել են ռոտզման, պարարտացման, պայքարի, վազի մշակության եղանակների տարածքային օպտի-մալ տարբերակներ, իրացման ենթակառուցվածքներ և այլն:

Ստեղծվել է հայկական կոնյակի, տեսակավոր և աղանդերա-յին գինիների, ալկոհոլային և ոչ ալկոհոլային խմիչքների լայն տեսականի, որը մեծ նշանակություն ունի արտաքին տնտեսա-կան կապերի զարգացման համար: Հայկական կոնյակները, գի-նիները միջազգային համաժողովների ժամանակ բազմիցս շահել են տասնյակ ոսկե և արծաթե մեդալներ:

Հայ ժողովուրդը դարերի ընթացքում ստեղծել է տեղական պայմաններին լավ հարմարված Ոսկեհատ, Գառան դմակ, Կա-խեթ, Մսխալի, Արաքսենի, Երևանի, Հաղխի, Նազելի, իսկ սելեկ-ցիոներներ՝ Ս. Պողոսյանը, Գ. Սարգսյանը, Պ. Այվազյանը, ստեղծել են Արմենիա, Տոկուն, Հրազդան, Հաղթանակ, Կարմրա-հյութ և ուրիշ բարձրարժեք սորտեր:

Ի տարբերություն պտղաբուծության՝ մինչև՝ որհրդային Հա-յաստանում խաղողագործությունն ուներ զարգացման որոշակի մակարդակ, արդյունաբերական նշանակություն, որի բազայի վրա ռուս արդյունաբերողները (Թաիրով, Շոստով) զարգացրին վերամշակող արդյունաբերությունը:

Հայաստանի ներկա տարածքում 1913 թ. խաղողի այգետա-րածությունները 9200 հա էր, որից բերքատու՝ 7800 հա, 1 հեկտա-րի բերքատվությունը կազմում էր 75 ց, համախառն բերքը՝ 58,5 հազար հա (աղյուսակ 1):

**Խաղողագործության զարգացումը
մինչխորհրդային Հայաստանում**

Աղյուսակ 1

	1870	1908	1910	Համախառն բերքը 1910 թ.՝ %
Տարածություն, հա	9119	10643	10618	Երևանի նահանգում՝ 52
Համախառն բերք, տ	15746	50809	76159	Նախիջևանի նահանգում՝ 3,8 Սուրմալուի գավառում՝ 5,7
Ի հեկտարի բերքը,	16,9	47,7	71,6	Էջմիածնի՝ 36,4, Շարուր-Ղարալագյազում՝ 2,1

Խաղողագործությունը հանրապետությունում առավել մեծ թափ առավ 1950-ական թվականներին՝ կապված ոռոգման նոր համակարգերի գործարկման հետ։ Դրա հետևանքով 1940-90-ական թվականներին կրկնապատկվեցին այգետարածությունները, վերակառուցվեցին հին թմբային այգիները, բարձրացվեց արտադրության ինտենսիվացման մակարդակը։ Ստեղծվեցին խաղողագործական նոր գոտիներ և տնտեսություններ։ Պատահական չէր, որ խաղողի համախառն բերքը 1940-90-ական թվականներին ավելացավ 5,5 անգամ։ Սակայն կատարված վիթխարի աշխատանքները, ներդրումները ցանկալի արդյունք չտվեցին։

Ստեղծվեց երկարատև տեղատվություն։ Դրան էլ գումարվեցին անհեռատես, հախուռն ու համատարած սեփականաշնորհումը, տնկարկների վերաբերյալ գործուն օրենսդրական դաշտի բացակայությունը, պարենային հացահատիկով անապահովվածությունը, վերամշակման հնարավորությունների խիստ նվազումը, այգեգործության ինտենսիվության մակարդակի անկումը և վաճառահանման մեծ դժվարությունները։

Այսօր էլ լուրջ խոչընդոտներ են հողի շուկայի բացակայությունը, շրջանառու միջոցների անբավարարությունը, տեխնիկական սորտերի բարձր տեսակարար կշիռը, ֆինանսատնտեսագիտական դաշտի անկատարությունը, ոչ հստակ ագրուրային քաղաքականությունը, մակրոմիջավայրի (տարրողունակ շուկայի բացակայություն, մաքսային անհեռատես քաղաքականություն) ոչ նպաստավորությունը և այլն։

Այգեգործությունը մեծ վնաս կրեց ռազմական գործողությունների գոտում։

Մեծ էր գորբաչովչինայի վնասը։ Վերոհիշյալ խոչընդոտները տարբեր չափերով անդրադարձան տարածությունների, բերքատվության և համախառն բերքի վրա (աղյուսակ 2)։

1981-98 թվականներին խաղողի հողատարածությունները կրճատվեցին 21 հազար հեկտարով կամ 56 % -ով։ Վերապել են խոշոր զանգվածները, ավելացել են արդյունավետ տնտեսություն վարելու դժվարությունները։ Ինտենսիվացման ցածր հնարավորությունները և իրացման մեծ դժվարությունները առանձնապես վնասում են խոշոր արտադրողներին։

Բերքատվությունը խաղողի արտադրության տնտեսական արդյունավետությունը պայմանավորող վճռական գործոնն է։ Հնում խորհրդային իշխանության տարիներին այն մնաց խրոնիկական ցածր մակարդակի վրա։ Բերքատվությունը առանձնապես ցածր էր հանրային հատվածում, այդ թվում սեփականության բարձրագույն ձև հորջորջված խորհտնտեսություններում։ Բավական է նշել, որ 1960-90-ական թվականներին խորհտնտեսություններում բերքատվությունը կոլտնտեսություններին զիջել է 2-3, իսկ անձնական օժանդակ տնտեսություններին (ԱՕՏ)՝ 5-7 անգամ։ Հենց այստեղ էր կենտրոնացվել տարածությունների 54-55 % -ը։ Կարծես թե ամեն ինչ արված էր տնտեսավարման սոցիալիստական ձևի առավելությունները ցուցադրելու համար։ Կային և ռեսուրսներ, և արտադրությունը գիտականորեն հիմնավորված տեղաբաշխելու, մասնագիտացնելու, արդյունավետ չափ սահմանելու հնարավորություններ, երաշխավորված շուկա, գիտական կադրեր, չկային գիտության գաղտնիություն, ռեսուրսավճար։ Սակայն բացակայում էր գլխավորը՝ հողասեփականատերը, հողօգտագործողի տնտեսական ազատությունը՝ դրանից բխող սոցիալ-տնտեսական հետևանքներով։ Չնականորեն սեփականատեր հռչակված, բայց իրականում արտադրամիջոցների գրկված դրությունը բերեց ապրանքարտադրողների և ապրանքների ճակատագրերի օտարմանը, տնտեսական անպատասխանատվության, անտարբերության։ Կառավարման համակարգը վերածվեց կամայականության, կարգադրելու, իշխելու կարգավիճակի։

Արմավիրի, Եղեգնաձորի, Նոյեմբերյանի, Տավուշի խաղողագործական տնտեսությունների արտադրության հմուտ կազմակերպիչների ձեռք բերած նախկին նվաճումները (Վանաշենի, Ավշարի, Այգեվանի, Վեդիի, Այգեգարդի, Այգեպատի, Բաղրաշենի, Դվինի և այլն) անցնում էին 200-250 ց/հա բնագիծը, իսկ առանձին տարիներ միջին բերքատվությունը հանրապետությունում հասավ մինչև 125 ցեցունների՝ չհաշված կողմնակի կորուստները: Պրոֆեսոր Հ. Այվազյանի վկայությամբ, Վանի սորտը Մասիսի շրջանում ապահովել է 565 ց բերքատվություն: Այնպես որ, հանրապետության գյուղացիական տնտեսություններում 200-250 ց բերքի ստացումն անհնար և անհասանելի բնագիծ չէ: Պարզապես դրա համար այսօր պետք է օգնել մասնավոր ագարակատերերին: Նրանց օժանդակող պետական և միջազգային կառույցները պետք է համապատասխանեցնել ներկա պահանջներին:

Գյուղացին պետք է ապահովված լինի արտադրամիջոցներով, քաջատեղյակ լինի ռեսուրսների նպատակային օգտագործման կանոններին, ունենա հուսալի և փոխշահավետ մթերոլներ, մատակարարներ, ֆինանսավորողներ, շուկայի վերաբերյալ անհրաժեշտ իրավիճակային տեղեկատվություն, հարկվի արտադրությունը խթանող հարկման համակարգով, հանրամատչելի գիտական տեղեկատվություն ստանա ոռոգման ջրի, պարարտանյութերի, բուժանյութերի օգտագործման ձևերի, եղանակների, ժամկետների վերաբերյալ և այլն: Լայնորեն պետք է լուսաբանվի առաջավոր ագարակատերերի փորձը:

Անցումը շուկայական ազատ հարաբերություններին, վերևից հարկադրանքի բացակայությունը, շուկայական մրցակցությունը ստիպում են վերադառնալ անարդյունավետ, ցածր բերքատու այգիները, որն իր հերթին կտանի միջին բերքատվության բարձրացմանը:

Բերքատվության բարձրացման կարևոր պայման է այգիների լիարժեքության վերականգնումը: Այն կարող է ապահովել լրացուցիչ 10-15 % բերքի ստացում, միաժամանակ կկանխվի ռեսուրսների աննպատակ ծախսը՝ տարեկան շուրջ 0,3 մլն մարդ/օր, 2-2,5 հազար հեկտար մշակվող, բայց բերք չտվող հող, 10-12 մլն խորանարդ մետր ջուր, պարարտանյութեր ու բուժանյութեր, 20-25 հազար տ շտապված բերք և այլն:

Գյուղացիական տնտեսությունները ձեռնամուխ են եղել արմատակալներով, անդալիսով այգիների լրացմանը, սակայն դրա արդյունավետությունը ցածր է: Բացակայում է կամ շատ քանակ է բարձրորակ տնկանյութը, ոռոգման ջուրը տրվում է բերքատու այգու նորմայով, շատ տնտեսություններ չեն հասցնում լրացումներին ժամանակ հատկացնել և այլն: Բերքատվության բարձրացմանը խանգարում են ավանդական շատ սովորույթներ, անասնակերի պակասը: Հազարավոր տնտեսություններ այգիներից խոտ են ստանում: Այսօր Արմավիրի, Էջմիածնի, Արտաշատի, Արարատի, Նոյեմբերյանի, Իջևանի շատ տնտեսություններում ոռոգման ջուրը բավարար չէ, մեծ են ջրի կորուստները, իսկ ոռոգման ցանցը դուրս է եկել շարքից:

Խաղողի ցածր բերքատվության պատճառներից մեկն էլ հիվանդություններով վարակվածությունն է: Ըստ համաշխարհային բանկի գնահատումների մեր հանրապետությունում մանրէաբանության բնագավառում իրազեկ և գիտակ գիտնականներ չկան, անբավարար է հիվանդությունների ու վնասատուների վաղ հայտնաբերման նյութատեխնիկական բազան, վիրուսի տարածման արեալն ու լրջության մակարդակը, անբավարար է մշակված խաղողի այգիների սանիտարական համապարփակ ծրագիրը: Այդ պրոբլեմի լրջությունն առավել մեծ է այսօր, երբ բացակայում է միասնական պայքարը: Սա էապես իջեցնում է որակյալ խաղողի արտադրության հնարավորությունը և պայքարի տնտեսական արդյունավետությունը:

Խաղողի համախառն բերքը 1940-1990-ական թվականներին գրեթե քառապատկվել էր: Նրա առավելագույն մակարդակը ձեռք է բերվել 1981 թ. խիստ բարենպաստ տարում՝ 361 հազար տոննա: Սակայն կուրորեն գործաշուշկինային արձագանքելու անհեռատես քաղաքականության արդյունքը եղավ 1986-1990 թթ. ճյուղի խորը ճգնաժամը: Այդ տարիներին, 375 հազար տոննա խաղող, նախորդ 5 տարիների համեմատ, պակաս արտադրվեց, իսկ 1991-1998 թթ.՝ 0,7 մլն տոննա: Սակայն առկա վտանգը ավելի մեծ է, մինչդեռ հանրապետությունում ունի խաղողի այգետարածություններ՝ շուրջ 30-40 հազար հեկտար, որի համախառն բերքը՝ 0,5-0,6 մլն տոննա կարող է կազմել:

Հեռանկարում նախատեսվում է տարածությունները կայունացնել՝ հասցնելով 23-24 հազար հեկտարի, համախառն բերքը՝ 230-240 հազար տոննայի, բերքատվությունը՝ 100-110 ցենտների (աղյուսակ 3):

Արտադրանքի բաշխման մեջ էապես կենտրոնացված ման դերը: Թարմ սպառման պահանջարկը բնակչության գնողունակության ցածր մակարդակի պատճառով կմնա չբավարարված: Արտադրության տեղաբաշխման գործում կառուցվածքային տեղաշարժեր չեն սպասվում: Արարատի, Արմավիրի և Արագածոտնի մարզերը կմնան որպես հիմնական ապրանքարտադրողներ:

Պրակտիկայում խաղողի բերքատվությունը հաշվարկվում է ֆիզիկական քաշով: Տեխնիկական սորտերի համար պետք է հաշվարկվի՝ հաշվի առնելով շաքարայնությունը:

Խաղողագործության հետագա զարգացման համար տնկանյութի արտադրությունը 2000 թ. կհասցվի 825 հազար հատի, իսկ 2001-2005 թվականներին՝ 5,1 մլն հատի: Մեծ նշանակություն կտրվի ցրտադիմացկուն սորտերի ստեղծմանը:

Հեռանկարում կարևորվում են.

1. Շուկայի իրավիճակի ուսումնասիրությունը կարճաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարի կտրվածքով
2. Գույքագրման իրականացումը
3. «Խաղող» ծրագրի ընդունումը և իրագործումը՝
 - ա. խաղողագործության կայունացման և զարգացման առաջնային ուղղությունների սահմանում,
 - բ. վերամշակող, արդյունաբերության կայունացման և զարգացման առաջնային ուղղությունների նախատեսումը և իրացման մեխանիզմների ստեղծումը (տեխնիկական վերազինում, մրցունակ արտադրանքի թողարկում, ինվեստորների ներգրավում և այլն),
 - գ. կադրային քաղաքականությունը,
 - դ. ֆինանսական ապահովման ծրագրի ստեղծումը,
 - ե. ծրագրի իրականացման մեխանիզմների և միջոցառումների համալիրի մշակումը և իրականացումը:
4. Խաղողագործության մեջ ինվեստիցիաների և արտադրական ծախսերի օգտագործման արդյունավետության ապահովման բարձրացման համալիրի մշակումն ու իրականացումը:

Աղյուսակ 3

Խաղողագործության տեղաբաշխումը և հեռանկարի ուղիագիծը ՀՀ-ում

Մարզեր	Տարածությունը, հա		Ինքուտարի բերքը, ց		Համախառն բերքը, հազար տ	
	1998թ. փաստային	Հեռանկարում 1999 2000 2001	1998թ. փաստային	Հեռանկարում 1999 2000 2001	1998 փաստային	Հեռանկարում 1999 2000 2001
Արագածոտն	2735	2900 2950 3000	36,1	42,4 46,7	9,8	10,0 12,5 14,0
Արարատ	4366	4900 5000 5100	109,3	91,8 99,0 107,9	43,2	45,0 49,5 55,0
Արմավիր	4778	5600 5650 5750	85,8	83,9 86,2 90,4	39,8	47,0 48,7 52,0
Լոռի	65	70 70 70	75,7	78,5 85,7 92,8	0,09	0,55 0,60 0,65
Կոտայք	838	898 900 910	19,6	38,9 39,4 39,6	1,60	3,5 3,5 3,6
Սյունիք	150	160 170 180	28,8	34,3 38,2 38,9	0,30	0,55 0,65 0,70
Վայոց ձոր	577	768 780 790	69,3	56,0 57,6 63,3	4,0	4,2 4,5 5,0
Տավուշ	1916	2144 2150 2160	21,4	58,1 74,0	4,1	12,1 12,5 16,0
Երևան	360	528 530 540	66,6	38,8 47,2 55,5	2,4	2,0 2,5 3,0
Ընդամենը	15785	17951 18200 18500	69,4	69,6 74,2 81,0	105	125 135 150

5. Վերամշակող ծառայությունների համար հրատապ է մարքեթինգային ծառայության ստեղծումը:

Մասնագիտացումը և տեղաբաշխումը

Մասնագիտացումը և տեղաբաշխումը տնտեսական արդյունավետության բարձրացման կարևոր գործոններից են: Բացի այդ, կարևորվում է առանձին գոտիների առանձնահատկությունների օգտագործումը:

1. Արարատյան հարթավայրը և նրան հարող նախալեռնային գոտին կունենա ունիվերսալ մասնագիտացում: Մեղանի խաղողից բացի այստեղ կարտադրվի կոնյակի, խերեսային, թնդեպած, քաղյր, կիսաքաղյր, սեղանի և համեմատաբար բարձր ենթագոտում՝ շամպայն գինիների հումք:

2. Հյուսիս-արևմտյան գոտում բարենպաստ պայմաններ կան սեղանի թեթև գինիների, շամպայնի և կոնյակի գինեգործության համար: Մեղանի խաղողի արտադրությունը կունենա հիմնականում տեղական սպառման նշանակություն: Բացի այդ, չթափող այգեգործությունը այստեղ հնարավորություն է տալիս արտադրել էժան հումք:

3. Վայքի գոտին նպաստավոր պայմաններ ունի «Արենի» տեղական սորտի բազայի վրա սեղանի բարձրորակ կարմիր «Արենի» և կիսաքաղյր «Վերնաշեն» հատուկ գինիների հումքի արտադրության համար:

4. Չանգեգուրի գոտում մեծ նշանակություն է տրվում (կտրվի), Մեղրիում Արևիկ և Սպիտակ Ալդարա հազվագյուտ սորտերի պահպանմանն ու զարգացմանը, որոնցից էլ ստացվում է «Արևիկ» եզակի փնջով գինին: Գոտում արտադրված մնացած խաղողը կունենա տեղական սպառման նշանակություն:

Առանձնակի ուշադրություն կդարձվի խերեսային գինիների հումք հանդիսացող Ոսկեհատ սորտի պահպանմանն ու ընդլայնմանը: Կրարելավի սորտերի տեղաբաշխումը: Տեղաբաշխման առանձնահատկությունը նրա ենթարկվածությունն է շուկայի տարերթին, գիտական վերահսկման բացակայությունը, խառնիճադանջ տնկումները տանում են հումքի ոչ համասեռությանը և վերամշակման արտադրանքի ցածր որակին, ագրոձևերի ցածր արդյունավետությանը: Դրան էապես խանգարում է սորտային

տնկանյութի պակասը, սորտաշրջանացման իրագրության անբավարարությունը, միջոցների պակասը: Հյուսիսարևելյան գոտում տնկարկները թաղելու կարիք չկա, սակայն օդի հարաբերական բարձր խոնավությունը մեծաքանակ բուծումներով հիվանդությունների դեմ պայքարի անհրաժեշտություն է առաջացնում: մինչդեռ Մեղրու ենթագոտում շատ բարձր ջերմաստիճանը և հարաբերական ցածր խոնավությունը օդիցիում հիվանդության պատճառ են դառնում:

Խաղողը դժվար փոխադրուճակ և շուտ փչացող արտադրանք է, ունի հասունացման և վաճառահամման կարճ ժամանակահատված, հետևապես նրա տեղաբաշխումը պայմանավորված է տարածքային շուկաների տարողությամբ: Ի տարբերություն միանյա մշակաբույսերի, խաղողի և պտուղների արտադրությունը քիչ է ենթակա շուկայի ամենամյա տարերթին: Սակայն այստեղ թույլ տրված սխալը կարող է իրեն զգացնել տալ երկար տարիներ:

Խաղողի իրացման շուկան և մարքեթինգը

Խաղողի արտադրության մարքեթինգը ներառում է արտադրությունից մինչև սպառողին հասցնելու մարդկային գործոնները: Այն սկսվում է շուկայի ուսումնասիրությունից: Վերջինս ոչ միայն պահանջարկը, առաջարկն ու նրանցով պայմանավորված շուկայական գներն են, այլև ապրանքի մտահոսացումից մինչև սպառողներին հասցնելու ողջ գործընթացը: Այստեղ կարևորվում է ի՞նչ արտադրել, որը ներառում է խաղողի արտադրության նպատակահարմարության բիզնեսը այլընտրանքի արիզմայով դիտելը (ինչու՞ր խաղող), խաղողի տեսականու ընտրությունը (ինչքա՞ն արտադրել), փաթեթավորումը, ապրանքաշարժը և այլն: Այն դիտարկվում է շուկայի տարողության իմացության առումով: Այստեղ կարևորվում է ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին հնարավոր շուկաների գնողունակ պահանջների ճշգրիտ իմացությունը: Սպառողների գնողունակ հնարավորություններով սահմանափակված արտադրությունը մարքեթինգի ոսկե կանոններից է: Այստեղ պետք է կատարվի ամենավաճառական քայլը: Իսկ այսօր նախաժամը իրականացվում է վերամշակման կարողությունների միջազգային աճուրդով սեփականաշնորհման, համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծման և տարաների, փաթեթավորման միջազ-

գային ստանդարտներին մոտեցման, վերամշակվող արտադրանքի տեսականու ընդլայնման ուղիներով և այլն:

Խաղողի արտադրության և իրացման մարքեթինգի համակարգում կարևորվում է սպառողին հասցնելու գործընթացը: Խաղողը իրացվում է վերամշակողներին առաքելու, շուկայում թարմ սպառման ձևով վաճառքի և ապրանքափոխանակման միջոցով: Խաղողը դժվար փոխադրումակ և շուտ փչացող մթերք է, մինչդեռ լուծված չեն իրացման հիմնահարցերը: Վերամշակող կազմակերպություններն այն ընդունում են ցածր և վճարումը ժամանակին չերաշխավորվող գներով, որը առավել հարվածում է խոշոր տնտեսությունների շահերին: Գյուղատնտեսական արտադրանքի նորաստեղծ մեծածախ շուկան ոչնչով չի օգնում դրան, իսկ մանրածախ շուկան ծախսատար ու աշխատատար է: Շուկան ունի ցածր տարողություն, հատվածավորումը հակված է դեպի ընկերության գնողունակ փոքրաթիվ խավը:

Գյուղատնտեսական արտադրանքի վաճառահանման ուղծում կարևոր նշանակություն ունի միջազգային մարքեթինգը: Հախաղողագործ ագարակատերերը դեռ պետք է սովորեն հայկական բարձրորակ խաղողի վերամշակման արտադրանքները մրցակիցների ապրանքներից զուտվող որակական առանձնահատուկ կողմը սպառողներին մատուցելու արվեստը: Այս գործին խանգարում են սարանքների մակնիշավորման, փաթեթավորման, ապրանքի մակայդակների վերաբերյալ հաստատական տեղեկատվության անբավարարությունը, արտահանման վիթխարի արգելքները: Դրանց մեջ կարևորվում են մակրոտնտեսական լծակները (օրենսդրական դաշտ, արտահանման քաղաքականություն, սպառողներ, մրցակիցներ, շուկայի իրավիճակ և այլն): Գործին մեծապես վնասում է ակոհոլային խմիչքների ներմուծման քաղաքականությանը: Տարբեր գնահատումներով տարեկան ՀՀ ներմուծվում է 60-70 հազար դալ գինի, 200 հազար շիշ շամպայն, 40-50 հազար դալ օղի, 350-400 հազար դալ հումքային սպիրտ: Դրանց ներխուժումը գնալով ուժեղանում է շուկայի ոչ բավարար պաշտպանվածության, մարքեթինգի բացակայության, սեփական արտադրատեսակների թույլ մրցունակության հետևանքով: Էժան և կասկածելի ծագումնաբանական, սակայն գրա-

վիչ փաթեթավորված ակոհոլային խմիչքների ներմուծումը խաղողի վերամշակումը դարձնում է անմրցունակ՝ անգամ ներքին շուկայում:

Խաղողագործության ինտենսիվացման արդյունավետությունը, եռթյունը և ուղղվածությունը

Ինտենսիվացումը խաղողի արտադրանքն ավելացնելու և որակը բարձրացնելու եղանակ է, ձև է: ՀՀ սակավահողության պայմաններում այս ուղին գլխավորն է, թեև կան խաղողի այգիների տարածությունների հետագա ավելացման հնարավորություններ: Մասնավորապես, տարբեր գնահատումներով, հեռանկարում այն կարելի է հասցնել շուրջ 40 հազար հեկտարի:

Խաղողագործության ինտենսիվացումն ընթանում է.

1. Ինտենսիվ բարձր բերքատու, արագ բերքատվության մեջ մտնող սորտերով նոր այգիներ հիմնելու և նոր տարածությունները վերակառուցելու,

2. Տնկման և խնամքի առաջադիմական տեխնոլոգիաներ ներդնելու,

3. Զիմիացման առաջադիմական ձևեր կիրառելու,

4. Ոռոգման ջրով ապահովման և արդիական ջրամատակարարման համակարգ ներդնելու,

5. Արդյունաբերական հիմունքներով բարձրորակ և վարակամերժ տնկանյութի արտադրության,

6. Խաղողի այգիներ հիմնելու, հեռապյունների տնկման, լարերի անցկացման, այգիների խնամքի ու բուժման, բերքը հավաքելու, խոխաղրելու, մեքենաների համակարգ ստեղծելու և կիրառելու,

7. Արդյունավետ փոխադրամիջոցներ, պահեստարաններ, սառնարաններ, վերամշակման կարողություններ օգտագործելու,

8. Տարերային աղետներից խաղողի այգիները պաշտպանելու համակարգ ստեղծելու (կարկտահարություններ, ցրտահարություններ, հիվանդությունների և վնասատուների զանգվածային տարածում, սելավներ և այլն),

9. Արտադրության վարման գիտական, տեղեկատվական համակարգեր, ձկուն ենթակառուցվածք ներդնելու և այլ ուղիներով:

Ինտենսիվացումը տեխնիկական առումով հանգում է տվյալ սորտատեսականու աճման ու զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանների բավարարմանը: Այդ տիրույթում ուղղակի կոռելյացիոն կապ գոյություն ունի բերքատվության և բերքի ստացման համար ռեսուրսների պահանջի միջև: Հետևապես, գիտական սելեկցիան անընդհատ կստեղծի ավելի բերքատու սորտեր, որոնք ավելի շատ միջոցների կենտրոնացման անհրաժեշտություն կառաջացնեն: Ուրեմն, ինտենսիվացման գործընթացը հարատև է:

Ինտենսիվացումը գյուղացիական տնտեսություններում ունի այն առանձնահատկությունը, որ իրականացվում է միասնական ազգային ստրատեգիական ագրարային ծրագրի բացակայության, առանձին տնտեսություններում միմյանցից անջատ-անջատ, նվազագույն հնարավորությունների, նյութատեխնիկական բազայի թույլ զարգացման, արտադրության փոքր ծավալների, խոշոր արտադրության համար ստեղծված համակարգերի և փոքր արտադրության անհամատեղելիության, փոքր մեքենայացման միջոցների, պարարտանյութերի, բուժանյութերի, ռոտոման ջրի խիստ պակասի, բնական ռեսուրսների վնասվածության, հողի մասնավոր սեփականության բնույթի և նրա տիրապետման, տնօրինման ու օգտագործման միջև առաջացած դժվարությունների պայմաններում:

Խոշորամասշտաբ, ազգային մակրոտնտեսական շատ միջոցառումներ (հողաջրաշինարարական, տարերային աղետների դեմ պայքար, շուկայական ենթակառուցվածքների կարգավորում և այլն) վեր են անհատական գյուղացիական տնտեսությունների ուժերից: Այսօր գյուղացին հնարավորություն չունի ազատորեն ընտրելու մշակաբույս (թեև իրավաբանորեն կարող է), գործըն-

կել, ռեսուրս, հետևապես չկա ազատ շուկա: Դա էապես իջեցնում է ինտենսիվացման հնարավորությունները և արդյունավետությունը: Սակայն դրան հակառակ, վերանում է վերևից եկող հարկադրանքը, միջոցները հատույում չխոստացող տարածքների, մշակաբույսի, տեխնոլոգիայի վրա կենտրոնացնելու վտանգը, որն ինտենսիվացման արդյունավետության բարձրացման հետագա խոստումնալից երաշխիք է:

Խաղողագործության ինտենսիվացումը բնութագրվում է նրա մակարդակի և տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշների համակարգով:

Ինտենսիվության մակարդակը բնութագրվում է բնեղեն և արժեքային ցուցանիշների համակարգով, որոնք ցույց են տալիս, թե 1 հեկտարի հաշվով ի՞նչ միջոցներ (բարձրորակ տնկանյութ, պարարտանյութ, ջուր, աշխատանք, տեխնիկա) և ի՞նչ քանակով են կենտրոնացված: Օրինակ, ենթադրենք Գառան դմակ սորտի խաղողի 200 ց ծրագրավորված բերք ստանալու համար Արմավիրի մարզի կուլտուր-ռոտգելի հողերի սննդանյութերի X ապահովվածության և Y դաշտային խոնավության, 300 մմ մթնոլորտային տեղումների պայմաններում անհրաժեշտ է եղել 10 ց պարարտանյութ և 7000 մ³ ջուր, բայց ապահովվել է 5 ց և 5000 մ³: Նշանակում է, ինտենսիվության մակարդակը եղել է ցածր: Մինչև այսօր սոսկ համեմատվում են ինտենսիվացման համար կատարված ներդրումների մակարդակները: Օրինակ, եթե առաջին գյուղացիական տնտեսությունը օգտագործել է 6 ց, երկրորդը՝ 5 ց հանքային պարարտանյութ, ապա աներկբայորեն գտնում ենք, որ առաջին դեպքում ինտենսիվության մակարդակը 20 % -ով գերազանցում է երկրորդին: Սակայն, մեր կարծիքով, դա բերի է: Պետք է համեմատվեն ապահովվածության մակարդակները: Օրինակ, եթե առաջին դեպքում անհրաժեշտ էր 10 ց, ապահովվածությունը (ինտենսիվության մակարդակ) կլիներ 60 %, իսկ երկրորդում՝ 5 ց և 100 %, կնշանակի, երկրորդ դեպքում ինտենսիվության մակարդակը ավելի բարձր է: Տվյալ սորտի օգտագործման կարողությունից վեր տրված ամեն մի կիլոգրամ պարարտանյութը ոչ միայն ավելորդ ծախս է, այլև թույն, որը վատացնում է հողի միկրոֆլորան և առաջացնում է նվազող հատույ:

Խաղողագործության ինտենսիվության մակարդակը բնութագրող ցուցանիշներից են.

1.1 հեկտարի հաշվով՝

ա. պարարտանյութերի և բուժանյութերի գործադրման չափը և ապահովվածության աստիճանը: Ուսումնասիրություններով պարզված է, որ 1 ց պարարտանյութը տալիս է 6-7 ց խաղողի հավելում, իսկ 1 դրամի հաշվով բերում է 4-6 դրամ շահույթ:

բ. ոռոգման ջրի օգտագործումը և ջրապահովվածության աստիճանը:

2. Մեքենաներով և էներգատեսուրսներով ապահովվածության մակարդակը և մեքենայացման աստիճանը:

3. Պահեստարաններով, սառնարաններով, վերամշակման կարողություններով, մասնագիտացված փոխադրամիջոցներով, էներգատեսուրսներով ապահովվածության մակարդակը:

4. Համաշխարհային առավել բերքատու սորտերի ներդրման աստիճանով բերքատվության մակարդակը:

5. Տնկման համակարգը, հենասյուներով ապահովվածությունը, այգիների լիարժեքությունը, այգիների աճը, զարգացումը, բերքատվության մեջ մտնելու ժամանակաշրջանը և այլն:

Մակայն բնեղեն ցուցանիշներով հնարավոր չէ ինտենսիվության մակարդակը սիստեմական մեկ ցուցանիշով արտահայտել և տնտեսությունները կամ ճյուղերը միմյանց հետ համեմատել: Ասենք, մի ագարակատեր բարձր բերքատու սորտ է օգտագործել, երկրորդը լավ ջրապահովված է, իսկ երրորդը շատ պարարտանյութ է օգտագործել և այլն: Այդ նպատակով ինտենսիվության մակարդակը բնութագրվում է համադրելի արժեքային ցուցանիշներով, 1 հեկտարի հաշվով, ինչպիսին են.

1. Բերքատու խաղողի այգու հաշվեկշռային արժեքը

2. Հիմնական և շրջանառու արտադրական ֆոնդերի արժեքը

3. Ամենամյա արտադրական և աշխատանքային ծախսումների գումարը:

Ինտենսիվացման տնտեսական արդյունավետությունը ցույց է տալիս ռեսուրսների օգտագործման տնտեսական հետևանքը, նպատակահարմարությունը: Որպես կանոն արտադրանքի աճը պետք է գերազանցի ներդրումներին:

Ինտենսիվացման տնտեսական արդյունավետությունը ևս բնութագրվում է բնեղեն և արժեքային ցուցանիշներով: Դրանցից հատկանշական են.

1) Խաղողի այգու բերքատվությունը, 2) 1 հեկտարից ստացված շահույթը, 3) լրացուցիչ ներդրումների արդյունավետությունը՝ ֆոնդահատույունը, կապիտալ ներդրումների ետգնման ժամկետը, շահույթի նորման, 4) լրացուցիչ ծախսումների արդյունավետությունը (շահույթ՝ 1 հեկտարից, ինքնարժեք, շահութաբերություն և այլն), 5) լրացուցիչ ներդրումների և ծախսումների ազդեցությունը արտադրողականության վրա, 6) էներգետիկ հաշվեկշիռը՝ խաղողի 1 հեկտարի էներգատարությունը և արտադրված կենսատեղանքի ելքը 1 հեկտարից և այլն:

Խաղողագործության տնտեսական արդյունավետությունը դիտենք ագարակային երկու տնտեսությունների օրինակով: Առաջին ագարակատերը ($Ա_1$) առավել շատ ներդրումների, արտադրական անհրաժեշտ ծախսումների միջոցով հասել է ինտենսիվացման բարձր մակարդակի և ռեսուրսների առավել նախընտրելի փոխհատույուն:

	$Ա_1$	$Ա_2$
1. Խաղողի այգու 1 հա հաշվեկշռային արժեքը, հազար դրամ	1300	1050
2. Արտադրական ծախսերը 1 հեկտարի հաշվով, հազար դրամ	650	440
3. 1 հեկտարի բերքատվությունը, ց	230	180
4. Համախառն արտադրանքի ելքը 1 հեկտարի հաշվով, հազար դրամ	2300	1800
5. 1 ց խաղողի ինքնարժեքը, հազար դրամ	2708	2444
6. Շահույթը 1 հեկտարից, հազար դրամ	1650	1360
7. Շահութաբերությունը, %	254	309
8. Ֆոնդահատույունը, 100 դրամ ֆոնդի հաշվով	176	171

Բերված օրինակը վկայում է, որ առաջին ագարակային տնտեսությունում լրացուցիչ 250 հազար դրամ կապիտալ ներդրումները և 210 հազար դրամի արտադրական ծախսերն անտեղի չեն կատարվել: Դրանց հետևանքով բերքատվությունը բարձրացել է 50 ցենտներով, դա էլ իր հերթին բերել է 500 հազար դրամ հասույթ, 290 հազար դրամ շահույթ, 2,9 % ֆոնդահատույցի հավելում: Հատկանշական է, որ արտադրանքի հավելումի 50, % -ը ներկայացված է շահույթի տեսքով: Ահա գյուղացիական տնտեսություններում ինչը պետք է հիմնավորի այսօրվա ուսանողը, վաղվա մասնագետը: Այստեղից էլ առաջացել է «նվազագույն ծախսումներով առավելագույն արտադրանքի արտադրություն» հասկացությունը: Սակայն դա անվերջ չէ: Որոշ մակարդակից հետո հետագա ներդրանքն աստիճանաբար տալիս է նվազող հատույց:

Խաղողագործության տնտեսական արդյունավետությունը և բարձրացման ուղիները ՀՀ-ում

4.1 Արդյունավետության տնտեսական բովանդակությունը շուկայական տնտեսության պայմաններում

Խաղողագործությամբ զբաղվելուց առաջ ագարակատերը պետք է իր համար պարզի մի շարք հարցեր.

1. Ինչո՞ւ է ուզում խաղող արտադրել: Բնական է, որ ուզում է և հեկտարից շատ համախառն եկամուտ և շահույթ ստանալ: Դա ցանկացած բիզնեսի և ելակետն է, և վերջնակետը: Դրա համար նա խաղողի 1 հեկտարից ստացվող համախառն եկամուտը և շահույթը պետք է համադրի այլ մշակաբույսերի հետ:

2. Շուկայի իրավիճակի և մարքեթինգի իմացությունը: Կվա-

ճառվե՞ն արդյոք խաղողը և նրա վերամշակման արտադրանքները, ինչքա՞ն և ի՞նչ գնով կվաճառվեն: Ինչպիսի՞ն է մրցակիցների խաղողը, ովքե՞ր են գնորդները, ինչպիսի՞ն է շուկայի տարողությունը, ինչո՞ւ գնորդները հենց իր խաղողը կգնեն: Ինչպիսի՞ն է վաճառահանման նպաստավորությունը՝ փոխադրման ուղիները, ծախսերը, պահպանման հնարավորությունները, ապրանքը սպառողին հասցնելու ենթակառուցվածքը:

3. Մակրոտնտեսական պայմանների նպաստավորությունը՝ հարկերը, վարկային համակարգը, շուկայական գները, ապահովագրությունը, մաքսային քաղաքականությունը և այլն:

4. Սեփական ռեսուրսներով բավարարվածությունը, ռեսուրսների ձեռք բերման հնարավորություններն ու պայմանները:

5. Հարաբերությունները բանկերի և դրամատների հետ պետք է անկեղծ լինեն: Իրական հաշվարկների վրա պետք է հիմնված լինի բիզնես-պլանը, պետք է նրանց համոզել բիզնեսի զրավշության և երկուստեք շահավետության մեջ:

6. Լավատեղյակությունը տեխնոլոգիական նորություններին, ինվեստիցիաների ստացման պայմաններին, փոխհատույցման ժամկետի, վերջնական արդյունքի, շահույթի զանգվածի և շահութաբաբերության, ինքնարժեքի, գների մասին: Ագարակատերը պետք է ապահովի իր ընտանիքի անդամների զբաղվածությունն ու բարեկեցությունը: Նա պետք է տեղյակ լինի արևմուտքում լայնորեն տարածված արդյունավետության պատկերացումներին:

Այգին հիմնվում է 50-60 տարիների համար, այն հնարավոր չէ միանյա մշակաբույսերի պես անընդհատ բարձր բերքատու նոր սորտերով փոխարինել: Սա էլ պայմանավորում է որոշակի մակարդակից սկսած հետագա ներդրանքի արդյունավետության անկումը, որին արևմտյան տնտեսագիտությունը օրենքի ուժ է տվել: Այս տեսությունը հայտնի է «Նվազող հատույցի օրենք», «Սահմանային օգտակարության օրենք», «Փոփոխվող համամասնությունների օրենք» անվանումներով:

Այն կարելի է ցուցադրել հետևյալ օրինակի վրա (աղյուսակ 4):

Տվյալներից երևում է, որ բերքատվությունը գնալով աճում է, սակայն որոշակի սահմանից սկսած՝ դրսևորվում է նվազող հատույցի օրենքը:

Հ/հ	Պարարտացման արդյունքային ցուցանիշներ	Պարարտացման չափաքանակը ց/հա					
		1	2	4	6	8	10
1.	Հեկտարից բերքի հավելանը՝ ց նույնը % -ով	7 100	12 171	18 257	26 371	31 442	35 500
2.	Բերքը 1 ց պարարտանյութի հաշվով՝ կգ	700	600	450	433	387	350
3.	Հատույցը առաջին խմբի նկատմամբ՝ կգ նույնը % -ով	— 100	-100 86	-250 64	-267 62	-313 65	-350 50
4.	Հաջորդը՝ նախորդի նկատմամբ/ բերքի հավելան ց	5	6	8	5	4	
5.	Նվազող հատույցի դրսևորման միտում	+1	+2	-3	-1		
		+1	-1		-2		
			0		-1		

Արտադրության արդյունավետությունը տնտեսական բոլոր համակարգերում էլ նույն բնութագրիչներն ունի՝ դա շահն է: Փոխվում է տոսկ նրա իրացման տնտեսական բովանդակությունը: Այս առումով տնտեսագետները տարբեր դիրքերից են գնահատում այն:

Կանոնական տնտեսագիտությունը արդյունավետությունը դիտարկում է սոցիալ-տնտեսական հետևանքների առաջնության առումով, իսկ իրական մտածելակերպի տնտեսագետները առաջնությունը տալիս են բուն տնտեսական արդյունքին, շահին՝ անկախ նրա սոցիալական հետևանքներից:

Շուկայական տնտեսության պայմաններում իրական տնտեսագիտական մտածելակերպը միանշանակ միագիծ է՝ առանց շահի, առանց շահույթի չկա արտադրություն, ծառայություն: Այս պարագայում արտադրության արդյունավետությունը գնահատվում է տարբեր կողմերից: Ուստի օգտագործվում է ցուցանիշների համակարգ:

4.2 Խաղողագործության տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշների համակարգը.

ա. կապիտալ ներդրումների (ինվեստիցիաներ) պահանջը և արդյունավետությունը,

բ. բերքատվությունը, տեխնիկական սորտերի համար նաև շաքարի կամ սպիրտի ելքը 1 հեկտարից, էներգածախսի հաշվեկշիռը,

գ. արտադրական ծախսերի արդյունավետությունը, ինքնարժեքը,

դ. աշխատանքի արտադրողականությունը, արտադրանքի աշխատատարությունը,

ե. համախառն և աալրանքային արտադրանքը, համախառն և գուտ եկամուտը, վերջնական արդյունքը, շահույթը,

զ. արտադրական ծախսումների շահութաբերությունը:

ա. Կապիտալ ներդրումների պահանջը և արդյունավետությունը որոշվում է 2 մակարդակում. մինչև ներդրումները՝ այսինքն կապիտալ ներդրումների արդյունավետության և նրանց արտադրական գործարկումից հետո՝ ֆոնդերի արդյունավետության կտրվածքով:

Կապիտալ ներդրումների արդյունավետությունը որոշվում է ինչպես հարաբերական, այնպես էլ բացարձակ արդյունավետության գնահատման առումով:

Խաղողի այգի կարելի է հիմնել ներդրումների և ամենայն արտադրական ծախսումների տարբեր հարաբերակցության պայմաններում (շատ ներդրումներ - քիչ ծախսումներ, քիչ ներդրումներ - շատ ծախսումներ, միջին չափի ներդրումներ - շատ ծախսումներ, քիչ ներդրումներ - քիչ ծախսումներ և այլն): Այս դեպքում գե-

քաղաքների տարբերակը ընտրվում է բերովի ծախսերի (ԲԾ) ցուցանիշի միջոցով, որտեղ 1 հեկտարի ամենամյա արտադրական ծախսերին (Ի) ավելացվում է նրա համաչափելիության բերված կապիտալ ներդրումների մասնաբաժինը (Կ. Ն.), որտեղ $\text{Ն} = 0,16$: Այսինքն՝ կապիտալ ներդրումների փոխհատուցման նորմատիվային ժամկետը ընդունվում է 6,2 տարի (1: 0,16):

$$\text{ԲԾ} = \text{Ի} + \text{Կ} \times \text{Ն} \longrightarrow \text{նվազագույնի} \quad (1)$$

Դիցուք, գյուղացիական տնտեսությանն առաջարկվում է 1 հեկտար խաղողի այգի հիմնելու և մինչև բերքատու հասակի հասցնելու հետևյալ 4 տարբերակը.

		1	2	3	4
Կապիտալ ներդրումներ	հազար դրամ	1700	1200	2000	1800
Արտադր. ստացում	հազար դրամ	500	600	400	500
Բերովի ծախսեր	հազար դրամ	772	792	720	788

Նշանակում է. նախընտրելի է 3-րդ տարբերակը, թեև այն 1-ին և 2-րդ տարբերակների նկատմամբ ավելի կապիտալատար է, սակայն ապահովում է նվազագույն բերովի ծախսերը:

Ընտրելով համապատասխան տարբերակը, սզարակատիրոջ հանձնարարությամբ տնտեսագետը ձեռնամուխ է լինում կապիտալ ներդրումների արդյունավետության որոշմանը: Այն կատարվում է հետևյալ հաջորդականությամբ (կազմելով բիզնես-պլան):

1. Որոշվում են 1 հեկտարից ստացվելիք խաղողի բերքի քանակը և արժեքը: Բերքատվությունը կարելի է ընդունել շրջապատի միջին առաջադիմական մակարդակին հավասար: Դիցուք, Արմավիրի մարզի Հոկտեմբերի տնտեսությունում այն կազմում է 100 ց, որի 1 ցեմտների շուկայական գինը սպասվում է 15000 դրամ կամ 1 հեկտարից սպասվելիք հասույթը 1500 հազար դրամ (100 x 15000):

2. Իմանալով, որ 3-րդ տարբերակում 1 հեկտարի ամենամյա արտադրական ծախսը (արտադրանքի ինքնարժեքը) կազմում է 400 հազար դրամ, դրան ավելացվում են շուկայահանման ծախսերը (դիցուք 200 հազար դրամ) և որոշում 1 հեկտարից սպասվելիք շահույթի զանգվածը (Շ): Դրա համար հասույթից (Հ) հանում ենք լրիվ ինքնարժեքը (Ի).

$$\text{Շ} = \text{Հ} - \text{Ի}_1$$

$$\text{այսինքն՝ } 1500.000 - 600.000 = 900.000 \text{ դրամ} \quad (2)$$

3. Այդ տարբերակի կապիտալ ներդրումների արդյունավետությունը որոշվում է փոխհատուցման ժամկետի (Ժ) միջոցով: Դրա համար կապիտալ ներդրումները (Կն) 2000 հազ. դրամ հաշվառվում ենք ստացվելիք շահույթին (Շ).

$$\text{Ժ} = \frac{\text{Կ}_n}{\text{Շ}} = \frac{2000}{900} = 2,2 \text{ տարի} \quad (3)$$

4. Խաղողագործության մեջ այդ ժամկետին պետք է ավելացնել մինչև բերքատվության մեջ մտնելու ժամկետը (Ժ₁), որը ընդունված է համարել 4 տարի: Հետևապես, բանաձևը կընդունի հետևյալ տեսքը.

$$\text{Ժ} = \frac{\text{Կ}}{\text{Շ}} + \text{Ժ}_1 \quad \text{Ժ} = 2+4 = 6 \text{ տարի} \quad (4)$$

5. Որոշ սորտեր ավելի վաղ են մտնում բերքատվության մեջ, քան ընդունված է, բայց այդ, մինչև բերքատվության մեջ մտնելը, այգուց ստացվում է որոշ քանակի արտադրանք, որը շահույթ (2) է բերում: Հետևապես, կապիտալ ներդրումները կարելի է փոքրացնել այդ չափով: Ասենք, վերջին 2 տարում ստացվել է 40 ց բերք, որի իրացումից ստացվել է 200 հազար դրամի շահույթ, այդ դեպքում կապիտալ ներդրումները կմնան 1 մլն 800 հազար, իսկ փոխհատուցման ժամկետը կկազմի 6 տարի: Ուստի կապիտալ ներդրումների արդյունավետության վերջնական բանաձևը կլինի.

$$\text{Ժ} = \frac{\text{Կ} - 2}{\text{Շ}} + \text{Ժ}_1 \quad \text{Ժ} = \frac{2000 - 200}{900} = 2+4 = 6 \text{ տարի} \quad (5)$$

Գյուղատնտեսության մեջ կապիտալ ներդրումների ճյուղային արդյունավետության գործակիցը ընդունված է 0,07, այսինքն՝ թույլատրելի ժամկետը կազմում է շուրջ 15 տարի, հետևապես, մեր օրինակում ռիսկը արդարացված է: Կապիտալ ներդրումների արդյունավետության հաշվարկը նպատակ ունի պարզել նրա նպատակահարմարությունը, ռիսկի արդարացվածությունը, թույլատրելիությունը:

Ինվեստիցիաների պահանջի հաշվարկ 1 հա խաղողի այգի հիմնելու և բերքատու տարիքի հասցնելու համար (մլն դրամ).

1. Հողի նախապատրաստում	0,1
2. Տնկանյութի ձեռք բերում (2666 հատ)	0,46
3. Այգու տնկում և առաջին տարվա խնամք	0,16
4. Հենասյուների ձեռք բերում (250 հատ · 1060) տնտեսության հասցնելու խախտներ	0,60
5. Հենասյունի տնկում	0,10
6. Մետաղալարերի ձեռք բերում և անցկացում (15.000 գծամետր)	0,10
7. Երկրորդ, երրորդ և չորրորդ տարիների խնամք	0,30
8. Վարկի տոկոսներ	0,30
ընդամենը՝	2,0

Թնական է. որ այն կախված կլինի բազմաթիվ հանգամանաբներից: Դա հաշվարկվում է տեղում՝ տեխնոլոգիական բարտի միջոցով, ելնելով իրական գներից և սակագներից: 1 հեկտար տնկանյութի, հենասյուների լարերի, սլարարտանյութերի, ջրի պահանջը տվյալ վայրի համար հաստատագրված, իսկ աշխատավարձը, գները, սպասարկման, վառելիքի ծախսերը և այլն փոփոխական ծախսեր են: Ագարակատերը դա կարող է հաշվարկի ինքը կամ գնի որևէ հավաստի տվյալների բանկից:

Խաղողագործության արտադրական ֆոնդերի օգտագործման արդյունավետությունը

Որքան էլ ինվեստիցիաների պահանջը և արդյունավետությունը նախապես ճիշտ լինեն որոշված, կյանքը և ժամանակը իրենց ճշգրտումներն են մտցնում, սրբագրում են դրանք: Ուստի, ներդրումների արդյունավետությունը որոշվում է նաև նրանց օգտագործման ընթացքում, որպես գործող ֆոնդերի արդյունավետություն՝ ֆոնդահատույցի, շահույթի նորմայի, շրջանառության գործակցի, շրջապտույտի տևողության ձևով և այլն:

Ֆոնդահատույցը (Ֆհ) որոշվում է գործող հիմնական արտադրական ֆոնդերի (Ֆ₁) 1 դրամի հաշվով ստացված խաղողի, սպիրտի կամ արտադրանքի արժեքի (Ա) ելքով, իսկ խաղողի այգու ամբողջ կյանքում՝ որպես ֆոնդահատույցման միագումար (Σ Ֆ₁):

$$\text{Ֆհ} = \frac{A}{\text{Ֆ}_1} \quad \text{Ֆհ} = \frac{A}{\text{Ֆ}_1} \quad \text{Ֆհ} = \text{Ֆհ} \times \sigma \quad (6)$$

որտեղ σ-ն խաղողի այգու բերքատու հասակի նորմատիվային տարիքն է տարիներով (40 տարի):

Եթե այգու հաշվեկշռային արժեքը իսկապես 2,0 մլն դրամ է, իսկ 100 ց բերքի արժեքը 1,5 մլն, ապա հիմնական ֆոնդերի 1 դրամի հաշվով տվյալ ժամանակահատվածում (լավ կլիմի տալ 5 տարվա միջինով) արտադրվել է 0,75 դրամ: Այս ցուցանիշը կարելի է հաշվարկել նաև հիմնական և շրջանառու ֆոնդերի հաշվով.

$$\text{Ֆհ} = \frac{1500}{2000} = 0,75 \quad \text{Ֆհ} = \frac{40 \times 1500}{2000} = 3000 \quad \text{կամ } 40 \times 0,75 = 3000 \quad (7)$$

Շահույթի նորման (Շ) շահույթի մեծությունն է արտադրական հիմնական և շրջանառու ֆոնդերի մեջ՝ դրամի հաշվով.

$$\text{Շն} = \frac{\text{Շ} \times 100}{\text{Ֆ}_1 + \text{Ֆ}_2}$$

Խաղողի այգու ամենամյա արտադրական ծախսերի 85 — 90% -ը շրջանառու միջոցներն են: Այստեղ նրանց արդյու-

նավետությունը պետք է չափվի նաև որպես շրջանառու միջոցների արդյունավետություն: Բանն այն է, որ ազարակատերը կարող է դրամ շահել նաև շրջապտույտի արագացման միջոցով, որը որոշվում է շրջանառության գործակցով և շրջապտույտի տևողության ցուցանիշներով:

Շրջանառության գործակիցը (Շգ) որոշում է իրացման հասույթները (Հ) շրջանառու միջոցների (Շմ) միջին տարեկան արժեքին հարաբերելու միջոցով: Եթե շրջանառու միջոցները եղել են 550 հազար դրամ, իսկ հասույթը 1,5 մլն դրամ, ապա այն կկազմի.

$$\text{Շգ} = \frac{\text{Հ}}{\text{Շմ}} = \frac{1,5}{0,55} = 2,72 \quad (8)$$

Նշանակում է, շրջանառու միջոցների 1 դրամի հաշվով արտադրվել է 2,72 դրամ կամ 1 դրամը կատարել է 2,72 պտույտ:

Շրջապտույտի տևողությունը (S) որոշվում է տարվա օրացույցային օրերի թիվը շրջանառության գործակցին հարաբերելու միջոցով (աղյուսակ 5):

$$S = 365: \text{Շգ} \quad 365: 2,75 = 134 \text{ օր} \quad (9)$$

Շրջանառու միջոցների

Աղյուսակ 5

արդյունավետությունը խաղողագործության մեջ՝

1 հեկտարի հաշվով

Հ/հ	Ցուցանիշներ	Չափի միավոր	Խաղողագործության մեջ	Առկա տարի կամ այլ ոլորտ
1.	Շրջանառու միջոցառումների պահանջ	հազ. դրամ	550	550
2.	Շրջանառության գործակից	Շգ	2,72	4
3.	Շրջապտույտի տևողություն	S	134	91
4.	Հասույթ	հազ. դրամ	1500	2200
5.	Մեկ շրջապտույտի համար շրջանառու ֆոնդերի պահանջ	հազ. դրամ	202	137
6.	Հասույթը 1 օրում	հազ. դրամ	11194	24176

Դիցուք, ազարակատերն ուզում է այգու 1 հեկտարի մշակության և արտադրանքի իրացման համար պահանջվող 670 հազար դրամ շրջանառու միջոցները նաև այլընտրանքային այլ ոլորտում փորձել: Դրա համար որոշվում է.

Բնական է, որ ազարակատերը նման պարագայում կդադարի խաղողագործությանը զբաղվել այնքան ժամանակ, մինչև որ շուկայում խաղողի առաջարկի կրճատման և պահանջարկի մեծացման հետևանքով ձևավորվի այնպիսի գին, որը ծախսված 1 օրվա արտադրական ծախսերի և ֆոնդերի 1 դրամի հաշվով ազարակատիրոջը կբերի նույնքան հասույթ և շահույթ, որքան. ասենք, առևտուրը (ներառյալ շուկայական ռիսկը):

Արտադրական ծախսերի արդյունավետությունը. ինքնարժեքի հաշվարկը բաղկացած է խաղողի այգու հաշվեկշռային արժեքից և հենասյունների արժեքից կատարվող ամենամյա 2,5 և 5% ամորտիզացիոն մասհանումներից և տվյալ տարվա արտադրական ծախսերից: Երկրորդ խուսք ցուցանիշներից առավել գործածական է.

Ինքնարժեքը ներառում է աշխատանքի վարձատրությունը, այգու և ուրիշ այլ հիմնական միջոցների, հենասյունների ամորտիզացիան, օգտագործված պարարտանյութերի ու բուժանյութերի, վառելիքի, ջրի, փոքրարժեք և արագամաշ առարկաների արժեքը արտադրանքի շուկայահամման, պահպանման և վերամշակման ծախսերը, հողի հարկը, ինչպես նաև ճյուղի վարման հետ կապված անուղղակի (գույեկն ուղղակի) ծախսերը՝ միավոր արտադրանքի հաշվով:

Արևմտյան գրականության մեջ ծախսերի մի մասը կոչվում են **հաստատագրված**, մյուսը՝ **փոփոխական**: Հաստատագրված են կոչվում այն ծախսումները, որոնք անկախ են արտադրվող արտադրանքի քանակից: Խաղողագործության մեջ դրանց կարելի է վերագրել այգու հենասյունների և այլ միջոցների համար հաշվարկվող ամորտիզացիան, այգու մշակության ծախսերի մեծ մասը, ռոտզման ջուրը և այլն: Փոփոխուն ծախսերը կախված են արտադրվող արտադրանքի քանակից՝ պարարտանյութ, աշխատավարձ, աշխատանքային ծախսումներ, վառելիք և այլն:

Ցածր վարձատրության, էժանագին ռեսուրսների օգտագործման և սպասարկումների ցածր սակագների հետևանքով 1 Կ խաղողը 1980-1990 թթ. արտադրվում էր 40-70 ռուբլով:

Մոտավոր հաշվարկներով 1 հա խաղողի այգու մշակության, խնամքի ծախսումները 1999 թ. կազմում էին 500-600 հազար դրամ, որի շուրջ 55-60 % -ը կազմում էր աշխատավարձը, 6-8 %-ը ամորտիզացիան, պարարտանյութերի, բուժանյութերի, ջրի արժեքը 10-15 %, տեխնիկայի վարձակալման ծախսումները 10-12 % և այլն:

Բնական է, որ ինքնարժեքի մակարդակն էլ պայմանավորված կլինի բերքատվությամբ: Ագրոտեխնիկայով պահանջվող անհրաժեշտ ծախսերի տնտեսումը տանում է բերքատվության անկման և ինքնարժեքի բարձրացման: Ներկայումս այն կազմում է 2000-5000 դրամ:

Խաղողագործության մեջ հաշվարկվում են.

1) նախնական, 2) սպասվելիք (ճշգրտված), 3) փաստացի ինքնարժեք:

Նախնական (նորմատիվային, պլանային, կանխագուշակվող) ինքնարժեքը հաշվարկվում է նորմատիվային նյութերով, տեխնոլոգիական քարտերի հիման վրա: Այս դեպքում աշխատանքի վարձատրության գումարը հաշվարկվում է 1 հեկտարի վրա մարդ/օրերի ծախսը աշխատուժի վարձակալման տվյալ պահին ձևավորված մակարդակով բազմապատկելու միջոցով: Դիպուք, 1999 թ. ագարակատերը հաշվարկել էր, որ իր 1 հա խաղողի այգին մշակելու և բերքը իրացնելու համար կպահանջվի 380 մարդ/օր, իսկ 1 օրվա շուկայական գինը 1000 դրամ է: Հետևապես, կպահանջվի 380 հազար դրամ: Ապա դրան ավելացվում են նախատեսվող նյութական ռեսուրսների (պարարտանյութեր, վառելիք, ջուր, բուժանյութ, ամորտիզացիա, փոքրարժեք և արագամաշ առարկաներ), տեխնիկայի վարձակալման, սպասարկումների, ապահովագրական և այլ վճարվելիք գումարները և բաժանվում ծրագրավորված բերքի վրա: Նորմատիվային ինքնարժեքը հաշվարկվում է ռեսուրսների պահանջը և տվյալ տարվա տնտեսական արդյունքը որոշելու նպատակով: Շուկայի տվյալ իրավիճակում այս ինքնարժեքը հիմնավորում է բիզնեսի նպատակահարմարությունը (աղյուսակ 6):

Տարվա ընթացքում, երբ արդեն ձևավորվել է բերքը, կատարված և կատարվելիք ծախսումները և սպասվելիք բերքը, հաշվարկվում է **սպասվելիք (ճշգրտված)** ինքնարժեքը, իսկ տարեկան չի կատարված փաստացի ծախսումների և ստացված բերքի հի-

Աղյուսակ 6

Նախնական (պլանային) ինքնարժեքի հաշվարկները
ծրագրավորված 150 ց բերքի ստացման և իրացման պայմաններում 22-ուժ

Ծախսերի հաշվարկներ	Նյութական և աշխատանք ծախսումներ		Էվալյուի գինը դրամ	Ընդամենը գումարը հազ դրամ	Կատույվածքը %
	Չափի միավոր	1 հեկտարի նորմատիվ			
1. Աշխատանքային ծախս-ի դիմաց հաշվվող վարձատր	մ/օր	380	1000	380	56,8
2. Այգու հենասյուների, սեփական այլ միջոցների մաշվածք	%, դրամ	2,5%	7000	40	6,0
3. Պարարտանյութեր	ց	8	7000	56	8,3
4. Բուժանյութեր	մ	7000	3,0	8	1,2
5. Ոռոգման ջուր				21	3,1
6. Հողի հարկ				33	4,5
7. Տեխնիկայի վարձակալում				60	8,5
8. Փոքրարժեք առարկաներ				20	3,0
9. Այլ ծախսեր				52	7,7
Ընդամենը՝ ծախսեր				670	100

1 ց խաղողի ինքնարժեքը՝ 670.000, 150 ց՝ 4467

ման վրա հաշվարկվում է փաստացի ինքնարժեքը: Այն կարելի է հաշվարկել միայն արտադրական ծախսերի մակարդակով (արտադրական ինքնարժեք) և վաճառահանման ծախսերի ընդգրկումով (լրիվ, առևտրական կամ շուկայական ինքնարժեք):

Գյուղացիական տնտեսություններում խաղողի ինքնարժեքը դեռևս չի հաշվարկվում: Դրա պատճառը աշխատավարձի ֆիքսված մակարդակի, հաշվարկման անհրաժեշտության և հանրամատչելի ձևերի բացակայությունն է և այլն: Սակայն շուկայի պայմաններում դա սոսկ ժամանակավոր երևույթ է, բանի որ միջոցների ծախսման նպատակահարմարությունը միայն ինքնարժեքով կարելի է հիմնավորել:

Ե. Աշխատանքի արտադրողականությունը արտադրանքի ելքն է միավոր ժամանակամիջոցում: Որոշվում է ստացված բերքը բնեղեն կամ արժեքային ձևով՝ ծախսված (ծախսվելիք) մարդ/օրերին հարաբերելու միջոցով: Այն կարելի է հաշվարկել ինքնարժեքի հաշվարկման բոլոր փուլերում: Օրինակ, եթե 1 հեկտարի հաշվով ծախսվել է 150 մարդ/օր և ստացվել է 100 ց խաղող, ապա 1 մարդ/օրում արտադրվել է 67 կգ խաղող (100: 150) կամ նրա արժեքը: Արտադրողականությունը դիմամիկայում պետք է հաշվարկվի համադրելի գներով կամ բնեղեն ձևով:

Աշխատանքային ծախսումների պահանջը հաշվարկվում է կատարվող աշխատանքների ծավալները արտադրական նորմաներին հարաբերելու, իսկ մարդկանց թիվը՝ այդ ծախսումները օրացույցային օրերի թվի վրա բաժանելու միջոցով: Օրինակ, եթե այգեթաղի արտադրական նորման 100 վազ է, 1 հեկտարի վրա կա 2600 վազ, ապա դրա համար կպահանջվի 26 մարդ/օր, իսկ եթե այն էլ պետք է թաղել 13 օրում, ապա օրական պետք է աշխատի 2 մարդ: Առավել աշխատատար գործընթաց է այգեբայը, այգեթաղը, այգեփորը, քաղհան-փխրեցումը, կապերը, բերքահավաքը, որոնց բաժին է ընկնում աշխատանքային ծախսումների 2/3-ը (աղյուսակ 7):

Այսօրվա թերսնման պայմանների համար հաշվարկված արտադրական նորմաներով 1 հա խաղողի այգու մշակության համար պահանջվում է շուրջ 300-350 մ/օր, եթե այգեմիջյան վարից ու կուլտիվացիայից բացի մնացած աշխատանքները կատարվեն ձեռքով:

Խաղողագործության մեջ աշխատանքային ծախսումների պահանջի հաշվարկը ագարակային տնտեսությունում (ներառյալ վաճառահանումը)

Աղյուսակ 7

Հ/հ	Աշխ. անվանում	Չափի միավոր	Կատար. տեխնոլոգիա		Աշխ. ծախ.	Արտադր. նորման	Պահանջ. ժամ և մարդ/օր
			Տրակտոր	Գյուղ. թնց			
1.	Այգեբայ	վազ	ձեռքով		2600	100	26
2.	Էտ	վազ	ձեռքով		2600	100	26
3.	Արքառ հավաքել	հա	ձեռքով		1	0,5	2
4.	Չոր կապ	վազ	ձեռքով		2600	200	13
5.	Հենասյուների ուղղում	հատ	ձեռքով		100	50	2
6.	Լարերի ուղղում	գծ. մետր	ձեռքով		6000	2000	3
7.	Այգեմիջյան վառ-պարպտ.	հա	T-54B	IIPBH-2.5	1	1	1
8.	Պարարտան. փոխադրում	ց	T-16		8	8	1
9.	Այգեփոր 40 %	մ ²	ձեռքով		4000	100	40
10.	Քաղհան-փխրեցում (2 անգամ)	մ ²	ձեռքով		8000	200	40
11.	Ջրում (5 անգամ)	հա	ձեռքով		5	0,5	10
12.	Կանաչ հատումներ	վազ	ձեռքով		2600	400	4
13.	Կանաչ կապ	վազ	ձեռքով		2600	350	1
14.	Կուլտիվացիա (2 անգամ)	հա	T-54B	կուլտիվատ	2	2	1
15.	Մրսկում (4 անգամ)	հա	T-54B	OB-4A	4	2	2
16.	Փոշոտում (4 անգամ)	հա	T-54B	OB-3	4	2	2
17.	Այգու պահպանություն	օր	-	-	-	-	30
18.	Բերքահավաք	ց	ձեռքով		150	3	50
19.	Բերքի փոխադրում շուկա	ց	մեքենայով		150	50	3
20.	Բերքի վաճառահանում	ց	ձեռքով		140	2	70
21.	Վազերը լարերից անջատում	վազ	ձեռքով		2600	200	13
22.	Ծերկապ	վազ	ձեռքով		2600	300	8
23.	Այգեթաղ	վազ	ձեռքով		2600	100	26
	Ընդամենը	-	-	-	X	X	380

Աշխատանքի արտադրողականության հաշվարկման առանձնահատկությունն այն է, որ մինչև այժմ այն հաշվարկվում է միայն կենդանի աշխատանքային ծախսումներով, մինչդեռ ամբողջական աշխատանքային ծախսումների շուրջ կեսը կազմող առարկայացած աշխատանքը անտեսվում է: Դա բարձր արտադրողականության պատրանք է ստեղծում: 1 ցենտների վրա ներկայումս գյուղացիական տնտեսություններում ծախսվում է 4-5 մարդ/օր: Դա արևմտյան համանման ցուցանիշներին գերազանցում է 10-15 անգամ:

գ. Համախառն և զուտ եկամուտը, շահույթը, վերջնական արդյունքը. համախառն եկամուտը նոր արդյունքն է և որոշվում է ստացված արդյունքի արժեքից (ՀԱ) հանելով նյութական ծախսումները (ՀԱ-ՆԾ): Դիպուք, 1 հեկտարից ստացված 100 ց բերքի արժեքը 1 մլն 500 հազար, իսկ 1 հեկտարի ծախսումները 670 հազար դրամ է, որից նյութական ծախսերի արժեքը 290 հազար դրամ է: Այս դեպքում համախառն եկամուտը կկազմի $\text{ՀԱ} = \text{ՀԱ} - \text{ՆԾ}, 1500 - 290 = 1210$ հազար դրամ: (10)

Այս ցուցանիշը ագարակատիրոջ համար առավել դյուրին հաշվարկվողն է և կապված չէ աշխատանքի վարձատրության հաշվարկման դժվարությունների հետ: Այս դեպքում համախառն արտադրանքը (ՀԱ) գնահատվում է իրացման փաստացի գներով:

Խաղողի արտադրանքի արժեքում նյութական ծախսերը զբաղեցնում են 20-30 % և կախված են բերքատվության և ինտենսիվության մակարդակից, գներից և այլն:

Զուտ եկամուտը համախառն արտադրանքի արժեքի և արտադրական ծախսերի (ԱԾ) տարբերությունն է:

$$\text{ՉԵ} = \text{ՀԱ} - \text{ԱԾ} \quad (11)$$

Շահույթը իրացված արտադրանքի արժեքի (հասույթի) (Հ) և լրիվ ինքնարժեքի (ԻՎ) տարբերությունն է: Հաշվարկվում է ինչպես 1 ցենտների, այնպես էլ իրացված ամբողջ հասույթի (Հ) հաշվով: Այս դեպքում գործ ունենք շահույթի զանգվածի հետ: Եթե ստացված 100 ցենտներ բերքից 90 ցենտները իրացվել է, որից ստացվել է, դիպուք, 1 մլն 350 հազար դրամ, իսկ արտադրության և վաճառահանման ծախսերը կլինեն 550 հազար դրամ, ապա շահույթը կկազմի:

$$\text{Շ} = \text{Հ} - \text{ԻՎ} \quad \text{Շ} = 1350 - 550 = 800 \text{ հազար դրամ} \quad (12)$$

Իսկ այն 10 ցենտների մեջ պարունակված, բայց չիրացված շահույթն ընդունված է անվանել զուտ եկամուտ:

դ. Շահութաբերության մակարդակը (Շմ) որոշվում է շահույթը (տոկոսային արտահանությամբ) լրիվ ինքնարժեքին հարաբերելու միջոցով: Հետևապես.

$$\text{Շմ} = \frac{\text{Շ} \times 100}{\text{Ի}} \% \quad \text{Շմ} = \frac{800 \times 100}{550} = 145\% \quad (13)$$

Դա կնշանակի, որ ծախսված 1 դրամը ագարակատիրոջը բերել է 2,45 (1300:550) դրամի հասույթ, որից 1 դրամը փոխհատուցել է հրեն և արդյունքում մնացել է 1,45 դրամ:

Շահույթի զանգվածի վրա ազդում են ծախսումների զանգվածը, 1 ցենտների գինը և բերքատվությունը: Մյուսպես յուրաքանչյուրի բոլոր ազդեցությունն կառնելի է որոշել տարբերությունների հաշվարկման եղանակով: Այսպես, դիպուք բերքատվությունը պլանային 150 ցենտներից հասել է 200 ցենտների, արտադրական ծախսերը 1 հեկտարը վրա 600-ից՝ 700 հազարի, 1 ցենտների իրացման գինը երակի բաժնրայան հետևանքով 10.000 դրամից հասել է 15.000 դրամի:

Շահույթի զանգվածի վրա տարբեր գործոնների ազդեցությունը

Աղյուսակ 8

Խաղողի բերքատվությունը ց/հա		Ծախսումները 1 հա վրա հազար դրամ		Ինքնարժեքը՝ դրամ		Իրացման գինը՝ դրամ		Հասույթը՝ հազար դրամ		Շահույթի ինքնարժեքը 1 հա՝ հազար դրամ	Այդ թվում ի հաշիվ		
											Գնի բարձրացման ինքնարժեքը	Իջեցման	Արտադրանքի ավելացման
150	200	600	700	4000	3500	10000	15000	1500	3000	1400	1000	100	300

ա. Շահույթի վրա իրացված արտադրանքի ինքնարժեքի փոփոխության ազդեցությունը որոշվում է 1 ցենտների փաստացի ինքնարժեքից հանելով պլանայինը և տարբերությունը՝ բազմապատկելով իրացման փաստացի քանակով, այսինքն՝

$$(4000 - 3500) \times 200 = 100 \text{ հազար}$$

բ. Գնի փոփոխության ազդեցությունը որոշվում է փաստացի գնից հանելով պլանայինը և տարբերությունը բազմապատկելով փաստացի բերքով՝

$$(15000 - 10000) \times 200 = 1000 \text{ հազար}$$

գ. Իրացված արտադրանքի քանակի թողած ազդեցությունը կարելի է որոշել իրացված արտադրանքի քանակի տարբերությունը բազմապատկելով 1 ց արտադրանքի պլանային գնի և ինքնարժեքի տարբերությամբ.

$$(200 - 150) \times (1000 - 4000) = 300 \text{ հազար}$$

Շատ այլ գործոններից յուրաքանչյուրի հետազոտության փնիր (պարարտացում, բողբոս, միջոցների ծախս, նորմայի գին և այլն) ուսումնասիրվում է բազմագործոն կոռելյայիայի միջոցով:

Ինքնարժեքի իջեցումը ինդեքսային տեսքով կարելի է ներկայացնել հետևյալ բանաձևով.

$$I_{cc} = \left[\left(1 - \frac{J_{w2}}{J_{wp}} \right) \times S_1 \right] + \left[\left(1 - J_6 \right) \times J_q \times S_2 \right] + \left[\left(1 - \frac{J_4}{J_{ad}} \right) \times S_3 \right] \quad (14)$$

որտեղ՝

J_{wp} - աշխատանքի արտադրողականության ինդեքսն է

J_{w2} - աշխատավարձի ինդեքսը, որը պետք է ետ մնա արտադրողականության աճից

S_1 - աշխատանքի վարձատրության տեսակարար կշիռն է ինքնարժեքում

J_6 - նյութական ծախսերի նորմայի ինդեքսն է

J_q - նյութական ծախսերի գնի ինդեքսն է

S_2 - նյութական ծախսերի տեսակարար կշիռն է ինքնարժեքում

J_4 - կառավարման ծախսերի ինդեքսն է

J_{ad} - արտադրության ծախսերի ինդեքսն է

S_3 - կառավարման ծախսերի տեսակարար կշիռն է ինքնարժեքում

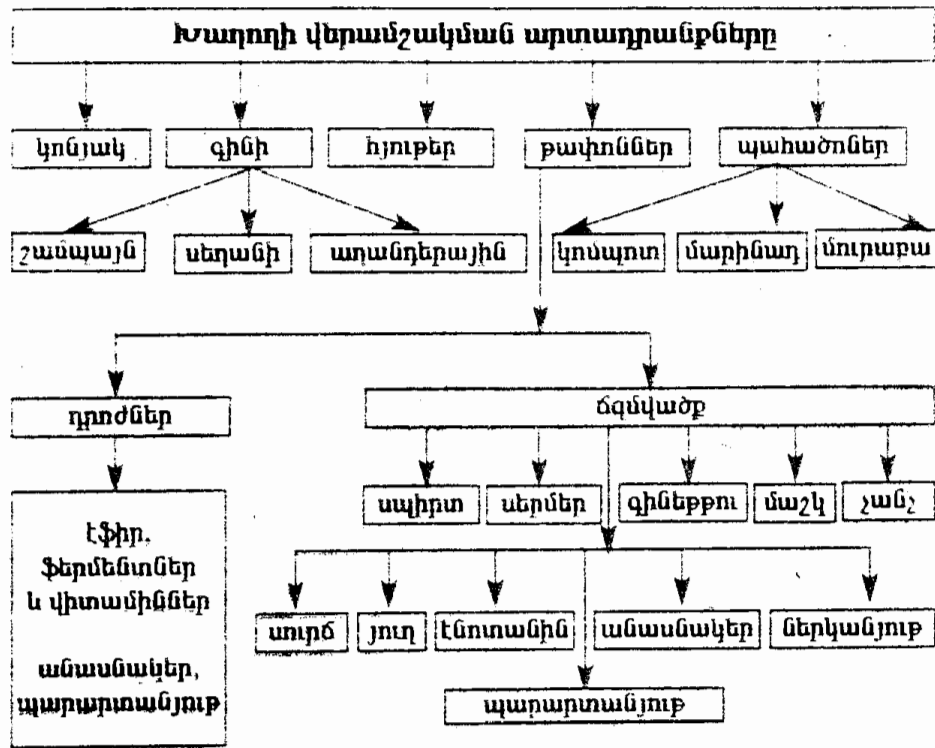
Այսինքն՝ պետք է պարզել, թե ինքնարժեքի բարդացումը համ իջեցումը աշխատանքի արտադրողականության և վարձատրության կապի խախտման, թե՞ միջոցների ոչ արդյունավետ օգտագործման հետևանքով ռեսուրսատախտության աճման, թե՞ ռեսուրսների քանկացման, վարձատրության և նյութական ծախսերի տեսակարար կշռի աճման, թե՞ կառավարման աշխատանքի արդյունավետության անկման հետևանք է և այլն:

Վերոհիշյալ ցուցանիշներով չի ավարտվում խաղողի արտադրության և վաճառահանման արդյունավետության բնութագրումը: Այստեղ կարելի է տնտեսական գնահատական տալ տարբեր սորտերին, ագրոտեխնիկական միջոցառումներին, համակարգին (թմբային, թե՞ լարային): Դա կատարվում է ավանդական մեթոդներով:

Խաղողի վերանշակման տնտեսական հիմնախնդիրները

Գինեգործության և գինուց կոնյակի արտադրության համար խաղողի մշակությունը ՀՀ-ում կարևոր նշանակություն ունի ինչպես ներքին շուկայի պահանջարկների բավարարման, այնպես էլ արտահանության առումով: Հանրապետությունում արտադրվող խաղողի շուրջ 90 % -ն ունի տեխնիկական նշանակություն: Մինչև 1990-ական թվականները արտադրվող խաղողի 8-10 % -ը օգտագործվում էր բարձր սպառման կամ արտահանության համար, իսկ մնացածը՝ ֆերմենտացվում էր գինու համար: Արտադրվող գինիների շուրջ կեսը բաղյր աղանդերային են, մասամբ՝ դաղը և փրփրուն: Խաղողի մի մասն էլ օգտագործվում է հյութերի, մարինադների, մուրաբաների, կոնյակոների արտադրության համար և այլն:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ 1 տ խաղողի վերամշակման մնացորդներից կարելի է ստանալ 2,1 կգ գինեքար, 3,1 լ էթիլ սպիրտ, 20 գ էմանտաթեր, 2,8 կգ խաղողայուղ, 1,6 կգ տանին, 8,9 կգ հեղուկ մերկանյութ, 2,1 թեփախեղուկ (ՓՄՓՄՓՕԼ), 47 կգ կերի դրոժ, ածխաթթու և այլն: Դրանց հիմնական մասն այսօր կորչում է տնայնագործական եղանակով խաղողի վերամշակման և այլ պատճառներով:

Խաղողի վերամշակման գործը Հայաստանում ունի հնագույն պատմություն, որը փաստագրված է պատմավավերագրական հավաստի տեղեկություններով:

Խաղողի վերամշակման եղանակների (կոնյակ, գինի) բարձր որակը դարասկզբին իր վրա սևեռեց ռուս և այլ արդյունաբերողների (Շուստով, Սարաջև, Աֆրիկով, Աբրամով, Գյոզալով, Խուբլարով և այլք) ուշադրությունը, որոնք էլ մեծ դեր խաղացին այն արդյունաբերական հիմքի վրա դնելու գործում: Բավական է նշել, որ Երևանի մահանգում 1905 թ. արտադրվել էր 13 մլն աստիճան սպիրտ և

կոնյակ, որոնք վաճառվում էին Ռուսաստանում, Բաքվում, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում, Պարսկաստանում և այլուր:

Ելնելով խորհրդային տարողունակ շուկայի պահանջի՝ խաղողի վերամշակման արդյունաբերությունը հետագայում էլ ավելի կենտրոնացվեց, հզորացավ և դրվեց գիտական հիմքի վրա: 80-ական թվականներին ստեղծված էր շուրջ 10 մլն դկլ գինու, 2 մլն դկլ կոնյակի, 3 մլն դկլ օղու, շուրջ 400 հազար տ խաղողի վերամշակումից ստացվում էր 8-10 մլն դկլ գինի, 1,5-2,2 մլն դկլ օղեիլկյորային խմիչքներ, 1-1,1 մլն դկլ կոնյակ, 15-20 մլն դկլ հյութեր, մուրաբաներ և այլն:

Սակայն 80-ական թվականների գորբաշովչինայի տխրահռչակ քաղաքականությանը կուրորեն արձագանքելու և հետագա իրադարձությունների հետևանքով ՀՀ-ում գինիների և օղու արտադրությունը կրճատվեց 12-13, շամպայն գինիներինը՝ 3-5, կոնյակինը՝ 4-5 անգամ: Դա էապես նվազեցրեց արտադրության հնարավորությունները:

Գինու և կոնյակի արտադրությունը «Արարատ» արտադրական միավորման համակարգում

Աղյուսակ 9

Հ/հ	Ցուցանիշներ	Չափի միավոր	1980	1990	1998
1.	Գինու գործարանների թիվը	հատ	25	22	20
2.	Խաղողի մախնական վերամշակման պունկտերի թիվը	հատ	28	22	-
3.	Կոնյակի գործարանների թիվը	հատ	4	4	4
4.	Տարեկան արտադրանքը՝ գինի	հազար դկլ	9263	4196	725
	Շամպայն գինի	հազար շիշ	5000	3162	1420
	Կոնյակ	հազար դկլ	1112	615	231
	Օղի և օղեիլկյորային արտադրանք	հազար դկլ	1736	1706	144
5.	Վերամշակվել է խաղող	հազար տ	188	88	35
6.	Տարեկան իրացվել է՝ գինի	հազար դկլ	9000	4212	258
	կոնյակ	հազար դկլ	1100	613	239
7.	Աշխատողների թիվը	մարդ	4800	3044	323

Խաղողի վերամշակման էկոնոմիկայի հարցերը ներկա շուկայական տնտեսության պայաններում հույժ մեկնաբանության կարիք ունեն։ Նրա էկոնոմիկայի համալիր մեծաքանակ հիմնահարցերից այստեղ արծարծվում են փոքրաթիվ հարցեր, ինչպիսին են վերամշակող արդյունաբերության հետ հումք արտադրող տնտեսությունների հետագա ինտեգրացման, վերամշակող կարողությունների պահպանման, օպտիմալ տեղաբաշխման կամ սեփականաշնորհման, արտադրության արդյունավետության գնահատման և բարձրացման, արտաքին շուկա դուրս գալու հնարավորությունները և այլն (աղյուսակ 10)։

Խաղողի վերամշակման արդյունաբերության արտադրանքների բնահրային ծավալները

Աղյուսակ 10

	Անվանում	Չափի միավոր	1980	1990	1997	2000	2005
1.	Խաղողի գինի	մլն դկ	4,2	1,2	1,1	2,0	3,5
2.	Օղի	մլն դկ	1,7	1,1	0,9	1,1	1,2
3.	Կոնյակ	հազար դկ	610	550	410	500	550
4.	Շամպայն գինի	մլն շիշ	3,2	1,3	1,7	2,2	3,1
5.	Ոչ ոգեիչ խմիչքներ	հազար դկ	410	580	550	600	800
6.	1 բնակչի հաշվով թարմ խաղողի սառած ման երաշխավորվող ներման	կգ	18	20	20	20	20
7.	Բնակչության ինքնապահովվածությունը խաղողով	%	200	205	211	229	259
8.	Բնակչության 1 շնչի հաշվով խաղողի արտադրությունը	կգ	40	41	42	37	39
9.	Գինեգործության արտադրանքի տեսակարար կշիռը ագրովերամշակման ապրանքային արտադր-ի մեջ	%	31	8,8	4,2	4,2	4,4

Խաղողի վերամշակման կարողությունների անբավարար օգտագործումը, հազարավոր ապրանքարտադրողներից հումքի ձեռքբերման և պատրաստի արտադրանքների շուկայահամման դժվարությունները, ձեռնարկությունների մի զգալի մասի ֆինանսատնտեսական ծանր վիճակը, տեխնոլոգիական հետամնացությունը, շուկայի մարքեթինգային հետազոտության անբավարար մակարդակը և այլն, այսօր խաղողի վերամշակման ողջ համակարգը կանգնեցրել են ծանր տնտեսական կացության առաջ (աղյուսակ 11)։

Խաղողի վերամշակման արտադրական հզորությունների օգտագործման բնութագիրը

Աղյուսակ 11

Անվանում	Չափի միավոր	Արտադր. հզորություն	Արտադրվել է		Օգտագործ. գործակիցը	
			1995	1997	1995	1997
1. Շամպայն. գինիներ	մլն շիշ	5430	1269	1940	23,4	36,3
2. Խաղողի վերամշակում	հազ.տ	198	19,1	30	9,6	15,1
այդ թվում՝ սեփականաշնորհված	հազ.տ	147	3,1	30	2,0	20,4
3. Գինեյության լցման այդ թվում՝ սեփականաշնորհված	հազ.դալ	7450	1215	587	16,3	13,4
	հազ. դալ	1889	179	190	9,4	10,0
4. Օղու արտադրություն այդ թվում՝ սեփականաշնորհված	հազ. դալ	3280	1075	652	33,0	19,8
	հազ. դալ	647	101	124	15,5	19,1
5. Կոնյակի արտադրություն	հազ. դալ	1545	553	398	36,0	25,7

Բերված աղյուսակից երևում է, որ եղած արտադրական կարողությունները օգտագործվում են միայն 23% -ով, այդ թվում՝ սեփականաշնորհված կարողությունները՝ միայն 10 % -ով։ Անկումը

պայմանավորված է տեխնիկական անբավարար սարքավորվածությամբ, ֆինանսական անապահովվածությամբ, հումքի ներկրման ծախսերի աճով, արտադրանքի ցածր որակով, անբավարար փաթեթավորմամբ, մարքեթինգի վատ կազմակերպմամբ, ներքին շուկայում տեղական արտադրատեսականու նկատմամբ պահանջարկի նվազումով և այլն: Ձեռնարկությունների մեծ մասի սարքավորումները հնազանդ են, նոր սարքավորումների տեսակարար կշիռը 24.3 % է, սարքավորումների 41 %-ը բարոյապես մաշված է, 75 % -ը սահմանված 10-12 տարվա փոխարեն շահագործվում է 20 տարի և ավելի:

Որոշ հույսեր են ներշնչում արտերկրների ինվեստորների ներգրավումը, որոնք մրցակցության կիրավորեն տեղական ապրանքարտադրողներին:

Էկոնոմիկայի կառնդորագույն պրոբլեմներից է վերանշանման կարողությունների օպտիմալ տեղաբաշխումը: Չհիմնավորված տեղաբաշխումը բերում է փոխադրական ծախսերի անհարկի սովելացմանը, հումքի թանկացմանը: Հանրապետությունում այդ տեղաբաշխումը երբեմն կրել է կամայական, անհաշվենկատ բնույթ:

Այսպես, օրինակ, երբ Աշտարակի շրջանի (Աշտարակ, Օշական, Ռսկեվազ) վերանշանման կարողությունները տարիներ շարունակ մնում էին թերօգտագործված, գինու գործարան կառուցվեց Եղվարդում: Այստեղ գիտական օբյեկտիվ պահանջներից մեկն այն է, որ հումքի և պատրաստի արտադրանքի փոխադրման ծախսերը լինեն նվազագույն, այսինքն՝ բերովի ծախսերը (Ճք) ձգտեն նվազագույնի:

$$\text{Ճք} = \text{Ի} + \text{Կ} \times \text{Ն} + \text{Տ} \longrightarrow \text{նվազագույնի}$$

Ի - արտադրանքի միավորի կամ զանգվածի ինքնարժեքն է

Կ - կապիտալ ներդրումները

Ն - ճյուղային արդյունավետության գործակիցն է՝ 0,16

Տ - հումքի ձեռքբերման և պատրաստի արտադրանքի իրացման ծախսերն են:

Ասենք, կոնյակի պատրաստումը և շալցումը պետք է կատարվի ոչ թե արտադրական, այլ սպառման վայրերում, քանի որ

պատրաստի կոնյակը պարունակում է միայն 40-45 %, իսկ կոնյակի սպիրտը՝ 65-70 % մաքուր սպիրտ, իսկ մնացածը ջուրն է և հատուկ հավելումները: Հումքի գոտիներում կոնյակի պատրաստումը և շշերով սպառման վայրեր ուղարկելը հումքի նկատմամբ անաբավող արտադրանքի զանգվածը մեծացնում է 4 անգամ:

Այստեղ պետք է հաշվի առնել նաև արտադրողական ուժերի տեղաբաշխումը և նրա հետագա միտումը, հումքային բազաների հետագա կառուցվածքային տեղաշարժերը, շուկայի սպասվելիք ռազմավարությունը, էկոլոգիական նկատառումները, ձեռնարկության արագ վերամասնագիտացման հնարավորությունները և այլն:

Խաղողի վերանշանման արտադրանքի արդյունավետությունը պայմանավորված է ոչ միայն շուկայական գներով, այլև արտադրանքի ինքնարժեքով: Ինքնարժեքի մեջ արտադրվում են արտադրության տեխնոլոգիան, ռեսուրսների օգտագործման վիճակը, արտադրության կառավարման, խնայողության մակարդակը և այլն: Շուկայի հետ միասին այս ցուցանիշը ձեռնարկության կառավարման անտեսանելի ձեռքերն են:

Ինքնարժեքը ներառում է հումքի և հիմնական նյութերի, օժանդակ նյութերի, վառելիքի և էլեկտրաէներգիայի, աշխատանքի վարձատրության, ամորտիզացիայի, տարայի և փաթեթավորման, գովազդի, տրանսպորտի, ապահովագրական հատկացումների, ապրանքը գնորդին հասցնելու, հարկերի և այլ ուղղակի ծախսերը, ինչպես նաև ընդհանուր արտադրամասային և ընդհանուր գործարանային ծախսեր: Անուղղակի ծախսերն ըստ արտադրանքների բաշխվում են ուղղակի աշխատավարձին, սարքավորումների շահագործման և պահպանման ծախսերին, ընդհանուր արտադրանքի մեջ առանձին արտադրանքների տեսակարար կշիռներին համապատասխան և այլն: Արտադրանքների ինքնարժեքում հումքի և նյութերի, վառելիքի և էլեկտրաէներգիայի տեսակարար կշիռները հասնում են 50-55 % -ի:

1 լիտր գինին 1998 թ. Երևանի գինու գործարանում նստել էր 80,0, 1 լ օղին՝ 133, իսկ 1 լ կոնյակը Երևանի կոնյակի գործարանում 400 դրամ:

Արտադրության արդյունավետության բարձրացման կարևոր ցուցանիշներից են աշխատանքի արտադրողականությունը, ֆոն-

դահատույությունը, շահույթի նորման, զանգվածը և այլն: Խաղողի վերամշակման ձեռնարկությունները մշտապես եղել են բարձր շահութաբեր:

Այս ձեռնարկությունները գործ ունեն հազարավոր մասնավոր մանր ապրանքարտադրողների հետ: Գինեգործությանն այսօր մեծ վնաս է հասցնում խաղողի սորտային կազմի անհետատես փոփոխությունը, հումքի ոչ համասեռությունը, ցածր որակը, հիվանդություններով վարակվածությունը, անհուսալի շուկան և մաքսային քաղաքականությունը, սեփականաշնորհման ձեռնարկությունների վաղվա անորոշությունը և այլն:

«Խաղող» ծրագրով հեռանկարում օպտիմալացվելու են վերամշակման ծրագրերը: Վերամշակման համար խաղողի արտադրությունը պետք է հասցվի 2000 թ. 100, իսկ 2005 թ.՝ 120 հազար տոննայի, որից համապատասխանաբար՝ 80 և 100 հազար տկհատկացվի արդյունաբերական գինեգործությանը, այդ թվում՝ կոնյակի համար գինեհումքին՝ 50 և 55 հազար տոննա:

Խաղողի վերամշակման ենթահամալիրի հետագա և արդյունավետ զարգացման համար անհրաժեշտ է.

— Տնտեսական հարաբերությունների միտումների հստակեցում: Միանշանակ չպետք է պնդել կամ ժխտել սեփականաշնորհումը: Սեփականության բոլոր ձևերի համար պետք է ստեղծել իրավական և տնտեսական հավասար պայմաններ և մրցակցության հնարավորություն: Միջոցառումների այս բլոկում կարևորվում է այն չափանիշների սահմանումը, որի համաձայն պետք է որոշել, թե ձեռնարկություններից որո՞նք են մնալու պետական կարգավիճակով, որո՞նք պետք է վաճառվեն մասնավոր սեփականատերերին:

— Պետք է ստեղծել սեփականաշնորհման կանոններն ու կանոնակարգը՝ ձեռնարկությունները ՀՀ քաղաքացիներին և օտարերկրացիներին վաճառելու վերաբերյալ, հստակեցվի ֆինանսավորման, օտարերկրացիներին ներգրավելու, սեփականաշնորհման առաջնահերթության, ապրանքարտադրողների հետ փոխշահավետ ինտեգրացման և բազմաթիվ այլ հարցեր: Հիմնավոր գնահատական պետք է տրվի կառավարության այն ծրագրերին, որոնք նախատեսում են ձեռնարկությունը պահել որ-

պես պետական: Կարևորվում է սեփականաշնորհող անկախ հանձնաժողովի անկողմնակալության ապահովումը:

1998 թ. սննդի և վերամշակվող 185 ձեռնարկություններից լիովին սեփականաշնորհվել էին 163, այդ թվում՝ գինեգործական 19 ձեռնարկություն:

— Տեխնոլոգիաների բարելավման նպատակով պետք է դիտարկել մասնավոր լիցենզիային ընկերությունների հիմնումը, որը պետք է համատեղ ձեռնարկությունների համար գործընկեր գտնի: Պետք է դիմել երկարատև լիզինգի, որը հայկական կողմից չի պահանջի մեծ կապիտալ ներդրումներ:

— Կարևոր նշանակություն կստանան գոյություն ունեցող մեր գործարաններում օտարերկրյա արտադրողների սարքավորումների տեղադրման խրախուսումը՝ սեզոնային շահույթից վճարման պայմանով:

— Առաջին պլան կմղվի արտադրվող գինիների, կոնյակի, հյութերի, մուրաբաների, կոնյակտների, մանկական սննդի որակը: Մտանդարտներ մշակող սեկտորի հարաբերական տեխնիկական հետամնացությունը շատ լուրջ խոչընդոտ է այս ճանապարհին. քանի որ նրանով է որոշվում արտադրանքի որակն ու արժեքը. ինչպես և նրանց վաճառման հավանականությունը: Արտահանվող արտադրանքի արդյունավետության և մրցունակության ռազմավարության գործում կարևորվում են տարայի, փաթեթավորման, գովազդի արդիական մակարդակները և այլն:

Գինեգործության մասնագիտացման կանխատեսումները, ըստ խաղողագործական մախկին շրջանների, կատարվել են հողակլիմայական, արևի ակտիվ ջերմաստիճանների գումարի, խալիղի շաքարայնության կուտակման տվյալների, գիտական ու արտադրական մշակումների վերլուծության արդյունքների հիման վրա:

Հայկական բարձրորակ թնդեցված և աղանդերային գինիների արտադրությունը, որը կազմում էր գինեգործության ողջ արտադրանքի ավելի քան 70 տոկոսը, իրականացվել է ներմուծվող, բարձր մաքրությամբ սպիրտ-ռեկտիֆիկատի օգտագործմամբ: Վերջիններիս բացակայության պատճառով, ներկայումս խաղողի վերամշակումը կատարվում է հիմնականում սեղանի անապակ

գինիների արտադրության ուղղությամբ: Մակայն տեխնոլոգիական անհրաժեշտ նյութերի, պահպանման և իրացման միջոցների բացակայության պայմաններում նրանց մեծ մասը թորման է ենթարկվում՝ սպիրտահումք, այնուհետև օդի կամ սպիրտ-ռեկտիֆիկատ ստանալու համար: Բարձր մաքրությամբ սպիրտ-ռեկտիֆիկատն անհրաժեշտ է նաև խեբեսային գինիների արտադրության համար, որոնց հայկական նմուշները նախկին Խորհրդային Միությունում թողարկվող նման գինիների համար հանդիսացել են որպես էտալոն: Նրանք միջազգային համտես մրցույթներում բազմիցս գերազանցել են իսպանական բնօրինակ խեբեսներին: Ուստի կարևորվում է արտերկրներից, և մասնավորապես Ուկրաինայից, բարձր մաքրությամբ ցորենի սպիրտ-ռեկտիֆիկատի ներմուծումը: Տնտեսապես այն արդյունավետ է օդու արտադրության համար և ներդրվող միջոցները կապահովեն բարձր փոխհատուցում:

Անհրաժեշտ է որոշ չափով ավելացնել կոնյակի գինեմյութի արտադրությունը և մասամբ լրացնել հնեցման տակ գտնվող թանկարժեք սպիրտի պաշարները: Ընդ որում, դրա համար չեն պահանջվում թանկարժեք նյութեր (ծծմբային գազ, ծծումբի երկօքսիդ, սոսնձանյութեր, ֆիլտր-ստվարաթուղթ և այլն): Այս խնդրի լուծումը հատկապես կարևորվում է այն պատճառով, որ ներկայումս դադարեցված է կոնյակի սպիրտի ներմուծումը, իսկ կոնյակի արտադրությունում չեն օգտագործվում շուրջ 1 մլն դալ տարողություններ, այդ թվում՝ 140 հազար դալ տակառներ:

Ելնելով նրանից, որ խաղողի գնումները հնարավորություն չեն տալիս արտադրելու կոնյակի սպիրտի պահանջվող ողջ ծավալները, նախատեսվում է վերջինս լրացնել արտերկրներից ներմուծելու միջոցով: Միաժամանակ հարկ կլինի օգտագործել Լեռնային Ղարաբաղի խաղողագործությունը կոնյակի արտադրության քաղա դարձնելու տարբերակը:

Կոնյակի արտադրության հիմնախնդիրները առավել հիմնավոր կերպով լուծելու նպատակով նախատեսվում է մշակել, գործողության մեջ դնել «Կոնյակ» ծրագիրը:

Շամպայն-գինիների արտադրությունը հիմնված է հիմնականում հյուսիսարևելյան գոտու խաղողի տեսականու վրա (Ալիգո-

տե, Լավարի, Բամանց, Պինո և այլն): Մակայն վերամշակվող խաղողի տեսականին դեռևս չի ապահովվում, այն ներկայացնում է տարբեր սորտերի խառնուրդ (ոչ շամպայնի սորտեր), իսկ գինեմյութերը հաճախ չեն բավարարում շամպայն գինիների նկատմամբ ներկայացվող պահանջները: Ուստի նախատեսվում է որակական հսկողություն սահմանել խաղողի սորտերի գնման և գինեմյութերի արտադրության գործընթացի վրա՝ մշակելով ու գործողության մեջ դնելով համապատասխան պետական չափանիշները (ստանդարտներ):

Գինեգործության կարևորագույն խնդիրներից մեկն էլ ծրագրում դիտվում է անթափոն տեխնոլոգիաների մշակումը և ներդրումը, որը երկրորդային հումքի վերամշակումից լրացուցիչ եկամուտների ստացման հետ մեկտեղ ունի նաև էկոլոգիական մշակակություն: Այդ կապակցությամբ նախատեսվում է պահպանել և ընդլայնել գինեգործության թափոնների արտադրությունը՝ գինեթթվակի սպիրտահումքի, խաղողի էնոտանին, էնոմերկանյութ, էնովիտամին, ամիվիա և կենսաբանական ակտիվ նյութերով հարուստ այլ արտադրատեսակների արտադրությունը՝ այն կենտրոնացնելով տարածաշրջանների մասնագիտացված ձեռնարկություններում՝ լայնորեն կիրառելով հայրենական գիտության նվաճումները:

Հանրապետության շրջափակման և ֆինանսական դժվարին պայմաններում խաղողի վերամշակման առավել նպատակահարմար ուղղությունը կոնյակի գինեմյութի և սեղանի անապակ գինիների արտադրությունն է: Սեղանի անապակ գինեմյութի որակյալ և դիմացկուն մասի՝ սովորական և տեսակավոր, խեբեսային և շամպայն գինիների արտադրությունը նախատեսվում է ներքին շուկայի պահանջները բավարարելու համար, իսկ հումքի մնացած մասը կենթարկվի թորման՝ կոնյակի սպիրտ, սպիրտահումք, ապա օդի կամ սպիրտ-ռեկտիֆիկատ ստանալու համար: Այդ նպատակի համար կօգտագործվեն նաև թնդեցված գինիները, մասնավորապես, պորտվեյնները («Ալգեշատ», «Պորտվեյն», «Էջմիածին», «Պորտվեյն լավագույն», «Պորտվեյն Արարատ», «Պորտվեյն Երևանյան»), ինչպես նաև առանձին աղանդերային («Արմիկո», «Դեսուշեն», «Արևշատ», «Սապերավի», «Կարմրա-

հյուր», «Հոկտեմբերյանի աղանդերային») և այլ մանկիշների գի-
նիները՝ դրանք հասունացնելով տակառներում կան բուտերում:

Տեղական շուկայում մեծ պահանջարկ ունեն նաև շամպայն
և գազացված գինիները, որոնց գծով մախատեսվում է որակի բա-
րելավման, հումքային բազան սելեկցիոն նոր սորտերով համալ-
րելու միջոցով ապահովել մրցունակ արտադրատեսակների թո-
ղարկումը: Դրա հետ մեկտեղ կապահանջվեն և կընդլայնվեն տե-
ղական (ավանդական) և ներմուծվող հայկական գինեգործությու-
նում բացառիկ դեր խաղացող Ոսկեհատ, Մսխալի, Գառան
դմակ, Սապերավի, Մուսկատ սորտերը:

Նախատեսվող ծրագրի իրականացման գիտական ապահո-
վումը իրականացնելու է այգեգործության և գինեգործության նո-
րաստեղծ գիտական կենտրոնը:

Ծրագրի իրականացումը կապահանջի տարեկան 2 մլրդ. ըն-
դամներ 17-18 մլրդ դրամի կապիտալ ներդրումներ, իսկ ամենամ-
յա արտադրական ծախսերը՝ 4-4,5 մլրդ դրամ:

Խաղողագործության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման ուղիները ՀՀ-ում

Մեխանիզմության բազմաձևությունը և անցումը շուկայական
տնտեսության արմատապես փոխում են տնտեսական մոտեցի-
կերը և գործելակերպի բնույթը: Արտադրանքի բանակը, տեսակե-
րին, սպառողին հասցնելու հնարավորությունները, այսօր առավե-
լապես պայմանավորված են այն գործոններով, որոնք բնութագր-
վում են համայնավարական տնտեսաձևից մասնավոր ազարակա-
յին տնտեսությանն անցման ժամանակաշրջանի առանձնահատ-

կություններով: Այդ գործոնները բյուր և բազմաբնույթ են. որոնց
ընդհանուր գծերով, կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

1. տնտեսական գործոններ և պայմաններ.
2. տեխնիկատեխնոլոգիական,
3. բնական պայմաններ և ագրոտեսուրսների համալիր.
4. աշխատողների կուլտուր-տեխնիկական մակարդակ:

1. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ այն հարաբերություննե-
րի ամբողջությունն են, որոնցով գյուղատնտեսական ապրան-
քարտադրողը հարաբերությունների մեջ է մտնում հասարակա-
յան հետ: Դա ընդգրկում է ագրարային հարաբերությունները, շու-
կան, գյուղի նկատմամբ վարկող պետական քաղաքականությու-
նը, ձևավորված ֆինանսատնտեսական համակարգը և այլն:

Դրանցից ստավել բնութագրական են

ա. Շուկայի իրավիճակը՝ պահանջարկը, առաջադր. գրեթե և
միտումները, մարքեթինգի կազմակերպումն ու զարգացումը, ներ-
քին շուկայի պաշտպանվածության ապահովումը: Այս առումով
պետք է ապահովել Մոսկվայի, Սամկտ՝ Պետերբուրգը և Մարա-
տովի գինու մասնաճյուղային գործարանների վերականգնումը,
որը հնարավորություն կտա, անգամ ռուսական բարձր մաքսա-
տուրքերի պայմաններում (1 և կոնյակի համար 5 էքյու, գինու հա-
մար՝ 2 էքյու) ունենալ արդյունավետ և տարողունակ շուկա: Լուրջ
ուշադրություն դարձնել առաքվող արտադրանքի որակին և ադ-
տաքին ձևավորմանը: Զանգվածային լրատվության միջոցներով
իրականացնել գովազդ և քարոզչություն:

բ. «Խաղող» ծրագրի ստրատեգիական հիմնահարցերի և
պարամետրերի ճշգրտում և քաղաքականության հստակեցում:
Պետք է զուգակցվեն ազարակատերերի, ենթակառույցների և
ֆունկցիոնալ ստրատեգիական միավորումների շահերը:

գ. Արտադրության չափը, կենտրոնացման մակարդակը:

դ. Արտադրության տեղաբաշխումը, մասնագիտացումը, կոո-
պերացիան:

ե. Վերջնական արդյունքի նկատմամբ գյուղացիական ըն-
տանիքի շահագրգռվածության և կենսաեռանդի ծախսման արդ-
յունավետության փոխհարաբերությունը:

գ. Պետական, կոոպերատիվ տնտեսությունների և մասնավոր ազարակատերերի նկատմամբ կիրառվող տնտեսական լծակների՝ հարկերի, վարկերի, արտոնությունների համակարգը: Սեփականության իրացման տնտեսական և իրավական դաշտի կարգավիճակը: Օտարերկրյա ինվեստորների կարգավիճակը:

է. Այգիների ապահովագրության համակարգի վերականգնումը:

ը. Պետական պատվերի և մասնավոր շուկայի տնտեսապես հիմնավորված գուգակցման պետական քաղաքականությունը:

թ. Խաղողի այգիներ հիմնելուն և հին, ցածր բերքատու այգիները վերակառուցելուն պետական աջակցություն՝ նոր սորտերի, միջոցների, արտոնությունների տրամադրմամբ:

ժ. Հաշվառման և հաշվետվությունների, տեղեկատվության տոպայման ենթահամակարգը:

ի. Արտադրության տնտեսական և սոցիալական ենթակառուցվածքը և այլն:

Խաղողի արտադրության ավելացման ու արդյունավետության վրա տնտեսական պայմանների և գործոնների թողած փոխազդեցության հարցերի գիտական մեկնաբանությունն ունի տեսական և գործնական կարևոր նշանակություն, քանի որ նրանց կարգավորման բացակայությունը կամ չարաշահումը կարող է խոչընդոտել ճյուղի զարգացումը, ինչպես այսօր:

Անցման շրջանում կուտակվել են բազմաթիվ պրոբլեմներ, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ են ժամանակ, փորձ, պետական աջակցություն և ստրատեգիական քաղաքականություն:

2. ՏԵԽՆԻԿԱ-ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ ԵՎ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐ. Խաղողի արտադրության ավելացման և արդյունավետության բարձրացման կարևոր գործոններից են.

— գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների, գյուղացիական տնտեսությունների նյութատեխնիկական բազան և նրա համապատասխանությունը այդ տնտեսությունների կարգավիճակին.

— տնկանյութերով ապահովումը նախատեսվում է 1999-2000 թթ. կազմակերպել խաղողի 120 հա մայր այգիների հիմնադ-

րումը, որով 2001 թ. տարեկան կարտադրվի 2 մլն խաղողենու արմատակալ,

— ֆինանսական աջակցության մեխանիզմների որոնումը, ամբողջ ծրագրի իրացման համար անհրաժեշտ են շուրջ 1,2 մլն շալվերային սյուներ, 240 հազար հատ խարսխասյուներ, 1800 տ մետաղալար՝ ընդհանուր առմամբ 17-18 մլրդ դրամի կապիտալ ներդրումներ,

— խաղողագործության վարման գիտական համակարգը,

— գյուղացիական տնտեսություններում փոքր մեքենայացման միջոցների առկայությունը և գիտատեխնիկական գիտելիքներով զինվածության աստիճանը,

— ռոտզման համակարգը և համապատասխանությունը արդիական պահանջներին,

— վառելիքով, պարարտանյութերով, բուժանյութերով, տարաներով, փոխադրամիջոցներով, սառնարաններով, վերամշակման կարողություններով բավարարվածությունը, դրանց արդիականությունը:

3. ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ, որոնք պետք է խստագույնս հաշվի առնել ճյուղի և սորտերի տեղաբաշխման, ինչպես նաև ինտենսիվացման գործոնների համակարգում առաջադիմական օղակը առանձնացնելու համար:

4. ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐ - ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ, որի տակ հասկացվում է նրանց ընդհանուր և մասնագիտական գիտելիքների, արտադրական հմտությունների ամբողջությունը և այն կիրառելու կուլտուրան: Այս գործոնների իմացությունը պետք է խաղողագործների գիտելիքների և որակավորման բարձրացման համակարգը մշակելու համար:

Այս միջոցառումները փոխկապակցված են և մի միասնական ամբողջություն են կազմում: Շուկայական տնտեսության պայմաններում դրանց կարգավորման հիմքում ընկած է տնտեսական շահը, որը պետք է նպատակամղել ազարակատիրոջ և ազգի շահերին: Գյուղացիական բոլոր տնտեսությունների անջատ-անջատ շահերը հաճախ մեկուսի, սակայն համընդհանուր առումով, ազգային շահեր են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Добрынин В.А. - Экономика с/х. М., 1992.
2. Горфинкель В.Я., Купряков Е.М. и др. - Экономика предприятия. М., 1996.
3. Васильев Н.Э., Козлова Н. - Формирование цен в рыночных условиях. М., 1995.
4. Экономика. Учебник под ред. А.С. Булатова. М., 1996.
5. Курс экономики под ред. Б. А. Райсберга. М., 1997.
6. Макконел К.Р., Брю С.Р. - Экономика. Т. 1, Т.2, 1992.
7. Чайнов А.В. - Крестьянское хозяйство. М., 1989.
8. Чайнов А.В. - О с/х кооперации. Саратов, 1989.
9. Коваленко Н.Я. - Экономика с/х с основами аграрных рынков. М., 1998.
10. Дорош И.И. - Эффективность капитальных вложений в многолетние насаждения. Киев, 1980.
11. Исаксен А., Гамилтон К., Тулфасон Т. - Экономика переходного периода (от плана к рынку). Книга 1, М., 1993, (Рыночная экономика., Т.3).
12. Хачатурян Р.П. - Эффективность новой техники и технологии в виноградарстве и перерабатывающей промышленности. Кишинев, 1986.
13. Агрибов Ю.И. - Экономика производства винограда. Методические указания к семинарским занятиям по экономике с/х ТСХА, 1981.
14. Чужинов П.И., Петренко И.Я. - Экономика крестьянского (фермерского) хозяйства. Алма-Ата, 1993.
15. Карнаухова М.А. - Экономика производства винограда. М., 1980.
16. Макаренко П., Червен Э. - Качество и эффективность производства винограда. Кишинев, 1978.
17. Итоги переписки плодово-ягодных и виноградных насаждений в Арм. ССР на 1 августа 1984г. Е.1985.

18. Բախիչին Պ.Յ. - Экономическая эффективность производства винограда. М., 1992.
19. Կուրազ Կվալիսցե - Виноградарство по новому, Тбилиси, 1997.
20. Մանյուելյան Փ., Նորրիանու Դ. Տնտեսագիտություն, Հ-1, Ե., 1995, Հ-2, Ե. 1997 թ.
21. ՀՍՄՀ գյուղատնտեսության վարման համակարգը, Ե. 1981 թ.
22. Գրիգորյան Կ.Ա. Գյուղատնտեսության արտադրական ֆոնդերը, կապիտալ ներդրումները և դրանց օգտագործման բարելավումը, Ե. 1988 թ., նորը՝ 1999 թ.
23. Գրիգորյան Կ.Ա. Արտադրության հասարակական ծախսերը և գյուղատնտեսական արտադրանքի ինքնարժեքը, Ե. 1989 թ.
24. Գրիգորյան Կ.Ա. Աշխատանքի արտադրողականությունը և աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործումը գյուղատնտեսության մեջ, Ե. 1984 թ.
25. Գրիգորյան Կ.Ա. Գյուղատնտեսական արտադրության ենթակառուցվածքը բազմակայությամբ և շուկայական տնտեսության պայմաններում, Ե. 1992 թ.
26. Գրիգորյան Կ.Ա. Գյուղատնտեսության ինտենսիվացման տնտեսական արդյունավետությունը, բարձրացման ուղիները շուկայական և բազմակայությամբ տնտեսության պայմաններում, Ե. 1992 թ.
27. Գրիգորյան Կ.Ա. Մարքեթինգի ներածություն, Ե. 1997 թ.
28. Պետրոսյան Ա.Հ. Խաղողագործության տնտեսական արդյունավետությունը ՀՍՄՀ կոլտնտեսություններում, Ե. 1978 թ.
29. ՀՀ օրենքը գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին, Ե. 1991 թ.
30. Վարդանյան Ս. Այգեգործության զարգացումը Սովետական Հայաստանում, Ե. 1960
31. Թումանյան Կ.Գ. Խաղողագործության տնտեսական արդյունավետության բարձրացման ուղիները ՀՀ-ում, Ազդոարդ. գ/ա 12, Ե. 1990 թ.
32. Այվազյան Պ. Ե. Խաղողագործություն, Ե. 1976 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
1. ԽԱՂԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ-ում	5
2. ԽԱՂԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՁԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՀՀ-ում	8
3. ԽԱՂԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԵՆՍԻՎԱՑՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՒՂՂՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ	21
4. ԽԱՂԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲԱՐՉՐԱՅՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ-ում	26
5. ԽԱՂԱՂԻ ՎԵՐԱՄՇԱԿՄԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ	43
6. ԽԱՂԱՂԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՉՐԱՅՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀՀ-ում	54
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	58